

روح رهاڻ

ڀٽائيءَ جون رهاڻيون

ڀٽائيءَ جي رسالي ۾ آيل
مڪمل ڪهاڻيون

هونجند مولچند گربخشاڻي

Sindhica
سنڌيڪا

روح رهاڻ

پٽائيءَ جون رهاڻيون

پٽائيءَ جي رسالي ۾ آيل مڪمل نموني ڪهاڻيون

هوتچند مولچند گربخشاڻي

Sindhica
سنڌيڪا

ڪتاب نمبر

136

هرئي حق ۽ واسطا سنڌيڪا وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو: ڀٽائيءَ جون رهائيون
مصنف: ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي
ڪمپيوٽر لي آئوٽ: نديم احمد سولنگي
پهريون ڇاپو: 2002ع
ڇپائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي
ڇپائيندڙ: آزاد ڪميونيڪيشنز ڪراچي
مله: 20 روپيا

"Bhitai-a Joon Rehanyoon"

By: Hotchand Moolchand Gurbakhshani

Published by: Sindhica Academy, Karachi-74400

Email: Sindhica_academy@yahoo.com

Phone: 7737290

اسٽاڪسٽ

ڪاٺياواڙ بوڪ اسٽور اردو بازار ڪراچي
شاھ لطيف ڪتاب گهر حيدر چوڪ گاڏي کاتو حيدرآباد
رهبر بوڪ اڪيڊمي رابعا سينٽر بندر روڊ لاڙڪاڻو
سنڌيڪا بوڪ شاپ 19 بلديہ پلازا گھنٽا گھر سکر - فون 28368

لکپڙهه ۽ وي پيءُ ذريعي گھرائڻ لاءِ

سنڌيڪا اڪيڊمي

B-24 نيشنل آٽو پلازه، مارسٽن روڊ ڪراچي 74400

فون: 7737290

فهرست

4	پبلشر نوٽ
6	منڍ
7	ليلا ۽ چنيسر
16	مومل ۽ راڻو
42	عمري ۽ مارئي
57	نوري ۽ ڄام تماچي
63	سهڻي ۽ ميهار
80	سسئي ۽ پنهنون
91	مورزو ميربحر
96	سورٺ ۽ راءِ ڏياچ
121	ڪربلا جو قضيو

پبلشر نوٽ

شاعر مفڪرن ۽ سڌارڪن پنهنجي پنهنجي قومن ۾ سڌاري جي پرچار لاءِ ڪهاڻين کي تمثيلي شعر جي صورت ۾ استعمال ڪيو آهي. جيئن مولانا جلال الدين روميءَ جي مثنويءَ اهڙين ڪهاڻين جي تمثيلي شعر سان ڀري پئي آهي، تيئن ڀٽائيءَ جو رسالو به اهڙين ڪهاڻين جي تمثيلي بيتن سان تمار آهي. روميءَ جي ڪهاڻين ۾ ڪهاڻين جو ڪينواس توڻي وڌيڪ ڦهليل آهي، پر ڀٽائيءَ جي ڪهاڻين ۾ انساني احساسن ۽ حسناڪين جي اڀتار اڃا به ڪي قدم اڳتي وڌيل آهي.

شاعر مفڪرن جو مخاطب جيئن ته رڳي اشرافيه يا ڪو ڪلاس ڪونهي، بلڪ عام ماڻهو انهن جي سڌاري جو مخاطب آهن، انهيءَ ڪري سندن ڪهاڻين جي تمثيلي شعر جو طريقو سنڌائڻو ۽ دائمي ثابت ٿيو ۽ ڪيترن نسلن گذري وڃڻ بعد به عوام انهيءَ جا اثر قبوليندو رهي ٿو.

اسان رومي ۽ ڀٽائيءَ جي پڙهندڙن لاءِ روميءَ ۽ ڀٽائيءَ جون رهاڻيون انهيءَ مقصد لاءِ ڇاپي رهيا آهيون ته، ٻنهي مفڪرن کي پڙهڻ وقت ان تمثيل جو پسمنظر ذهن تي ڀرپور نموني ويٺل

هجي ۽ نتيجي ۾ ان جو اثر ذهن تي ڇانئجي ويهي.
ڊاڪٽر گربخشاڻي شاھ جو شارح رهيو آهي، ان ڪري هن
انهن ڪهاڻين جي تفصيل ۽ پسمنظر کي وڌي محبت سان روح رهاڻ
جي نالي سان ڪاغذ تي اتاريو، جيڪو هيٺ ڀٽائيءَ جون
رهاڻيون جي نالي سان اوهان جي هٿن ۾ آهي، اسان کي اميد آهي
تہ، هي ڪتاب بہ روميءَ جون رهاڻيون وانگر پڙهندڙن وٽ بيحد
مقبوليت ماڻيندو.

نور احمد ميمڻ

ڇيئر مين

سنڌيڪا اڪيڊمي

مند

شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي تمثيلي شعر جو اڪثر مضمون ڪنهن قصن ۽ ڪهاڻين تي ٻڌل آهي؛ مگر شاه پاڻ ڪوبه قصو يا ڪهاڻي سربرستيءَ ريت ۽ سلسلي وار بيان نه ٿو ڪري. انهن مان فقط ڪي دلچسپ واقعا ۽ احوال نظم ۾ آندا اٿس. سڄيون ساريون آکاڻيون ڪيترن صاحبن وڌي شد ۽ مد سان ۽ پڻ نون رنگن ۽ ڍنگن سان نظم توڙي نثر ۾ نقش ڪيون آهن. مون انهن مڙني ڪي پنهنجي تاليف ڪيل 'شاه جي رسالي' جي ٻئين ۽ ٽئين جلد ۾ نئين لباس ۾ ظاهر ڪيو آهي. هاڻ پڙهندڙن جي سهوليت لاءِ انهن کي اُتان ڌار ڪري، هن ڪتاب ۾ هڪ ئي هنڌ جمع ڪيو ويو آهي. البتہ منهنجا ڏنل احوال رواجي ڏنل احوالن کان اوڙ نموني جا آهن. پر انهن اختلافن لاءِ مون وٽ معتبر حوالا موجود آهن، جن جو ذڪر 'شاه جي رسالي' ۾ اڳيئي ڪيو اٿم. آکاڻين جي عبارت ۾ شاه جي سنڌيءَ بنا ٻئي ڪنهنجي به عبارت جي تتبع نه ڪئي ويئي آهي. هن قصن ۽ ڪهاڻين کي خالي آکاڻيون ۽ ڏند ڪٿائون ڪري نه سمجهڻ گهرجي. منجهن وڏيون تمثيلون رٿيل آهن، جن ۾ الاهي اسرار پلٽيل آهن، جن ۾ ڳوڙهي روح رهاڻ رچيل آهي، ۽ جن جي ذريعي انسان جو من ويحيو رب سان ملي.

جي تو بيت پائيا، سي آيتون آهين،

ٺو من لائين، پريان سنڌي پار ڏي.

هوٽچند مولچند گربخشاڻي

ڪراچي 16 مارچ 1933ع

ليلا ۽ چنيسر

راڻو ڪنگهارا¹، ڍٽ ڌڻي، هڪ نهايت حشمت ۽ دٻدٻي وارو حاڪم ٿي گذريو آهي. ان کي ڪوٽروءَ نالي هڪ نياڻي هئي، جنهن جي حسن جي هنڌ هنڌ هاڪ هئي؛ ۽ ان زماني ۾ سونهن ڪري سندس ڪو ٿاني نه هئو. سندس مڱڻو سوٽس اتماديءَ سان ٿيل هو.

ساڳئي زماني ۾، سومري گهراڻي جي داسڙو شاخ مان راجا چنيسر نالي، ديول ڪوٽ² تي راڄ ڪندو هو. حسن ۽ دولت، شان ۽ شوڪت ۾ بي نظير هو. انهن اوصافن ڪري

(1) ڪڇ ملڪ جي ڪهاڻين ۾ راڻو ڪنگهار سولنڪي راجپوتن جي خاندان مان شمار ڪيو ويو آهي؛ ۽ کيس لکپت جو صوبو ڄاڻايو ويو آهي.

(2) ميجر راورٽي پنهنجي ڪتاب ”مهراڻ“ (ص- 322) ۾ لکي ٿو ته گهڻيءَ کوجنا بعد معلوم ڪيو ويو آهي ته ديول ڪوٽ يا ديول بندر مڪلي ٽڪريءَ جي چيڙي وٽ، پير پني جي مقبري ڌاري، سنڌونديءَ جي شاخ بگهاڙ جي ڪنڌيءَ تي، هڪ عاليشان شهر ۽ مشهور واپار جو مرڪز هو. سندس ذڪر تاريخن مان ٿيندو. تحفه الڪرام جي سنڌ موجب چنيسر ديول ڪوٽ تي 1288ع کان 1306ع تائين حڪومت ڪئي.

سيڪا سهڻي سندس سهاڳ جي طمعدار رهندي هئي. هڪڙي ڏينهن ڪُونروءَ کي سندس سهيليءَ جنميءَ چتر ڪري چيو ته تون جو هيترو هار سينگار پئي ڪرين، سو ڀانءِ ته چنيسر سان ڇاه رکيو اٿيئي؟“ هن طعني ڪُونروءَ کي تمام ڪري ڇڏيو؛ ۽ اڻ ڏٺو چنيسر تي چري ٿي پئي. ان ماجرا جي جڏهن ماڻس مُرڪيءَ کي ڪل پئي، تڏهن سدو وڃي پنهنجي ڀتار راڻي ڪنگهار کي خبر ڪيائين. چنيسر سان سڱ ڪرڻ هڪ فخر جهڙي ڳالهه هئي. سو راڻي کي هيءَ ڳالهه ٻڌي گهڻي خوشي ٿي. پر دل ۾ سمجهيائين ته جيڪڏهن تو ظاهر ظهور سڱ چڪايان، ۽ چنيسر تو انڪار ڪري، ته مفت شهرت ۽ بدنامي ٿيندي. سو پاڻ ۾ ٻه پڇاڻائون ته چنيسر کي ڪنهن حيلي بهاني هٿ ڪجي. نيٺ هن نهراءَ تي بيٺا ته ڪُونروءَ ۽ ماڻس وڻجارڪو ويس ڪري، چنيسر جي ديس وڃي، ان کي ريجهائڻ جون رمزون رچين. ستت ئي مال اسباب ميڙي، وهت پلاڻي، وطن واري، پرڻ ندي پار پئي، اچي ديول ڪوٽ ۾ ديرو دمايائون. سانگي سان هڪ گلن واريءَ جو ساڻن سنڀڌ ٿي پيو. هڪ ڏينهن ان سان اندر جو احوال اوريندي معلوم ٿين ته سندن مقصد چنيسر جي وزير جڪري هٿان پورو ٿيندو. پوءِ ٿيئي گڏجي، جڪري جي جاءِ ڏي روانيون ٿيون. اتي پهچڻ شرط، ڪُونروءَ کيس پنهنجي درد جو داستان ٻڌايو، ۽ پيرن تي ڪري، نيزاري ڪيائينس ته

”ڪنهن به ريت اُتي منهنجي واهر ڪر“ وزير جي دل ڀني،
 سو ڌڙ دلا سو ڏيئي، چيائينس ته ”سائينءَ تي رڪ، مڙئي
 سڻائي ٿي پوندي. باڪ ڦٽڻ بعد، آءُ چنيسر وٽ چڙهي
 ويندس، ۽ اميد اٿم ته توکي پاڻ وٽ آڻائيندو.“ ائين چئي،
 تنهي چٽين کي رخصت ڏنائين.

صبح سان جڪرو سنڀري، شاهي محلات ڏي راهي
 ٿيو. وجه وٺي، چنيسر سان ڪُونروءَ جي محبت جو ذڪر
 چوريائين، ۽ سندس سونهن سوڀا جو اهڙو نقش ڪڍيائين
 جو چنيسر جو هنيون البت هر ڪجي ويو. پر پنهنجي پٽ
 راڻيءَ لڀا جو لحاظ ڪري، جڪري کي جواب ڏنائين ”لڀا
 وٺي، ٻيءَ ڪنهن ڌاريءَ زال سان ناتو رکڻ نامناسب آهي،
 بهتر آهي ته ڪُونروءَ کي رهي ريني، وطن ڏانهن وارينس
 جڪري ڪُونروءَ جي پاران وري به از حد آزي نيازي ڪئي، ۽
 اکين ۾ آب آڻي، عرض ڪيائين ته ڪُونروءَ تي ڪا
 ڪهل ڪريو.“ پر چنيسر پنهنجي قول کان باز نه آيو.
 جڏهن جڪري هيءَ نااميديءَ جو نڀاو ڪُونروءَ ۽ ماڻس کي
 آڻي ٻڌايو، تڏهن پنهيءَ جا ڇهه ڇجي پيا، ۽ اکين اڳيان
 انڌيون اچي وين. آخر ٻيو ڪو اپاءُ نه ڏسي، رت رٿيائون ته
 مال اسباب وڪڻي، ويس مٽائي، وڃي لڀا وٽ پورهيتيون
 ٿي بيهون ته من ڪنهن موقعي تي، چنيسر کي تجويز ڪري
 لڀا تان چٽ ڪڍائي، پنهنجي پلٽ آڻيون. اها ڳالهه ڳڻي،
 غريبائو لباس پهري، لڀا وٽ لنگهي ويون، ۽ لڀائي چيائونس

تہ ”سانئڻ! زماني جي ڏولائن اسان کي هت رولي ٽولي آندو آهي، پيسو پنجر جو ساڻ هٿوسين، سو ٻنو ڏيئي ويو آهي ڏٺيءَ توکي پنهنجي ٻاجھ سان راڻي ڪيو آهي. جي هيٺين تي هٿ رکيئ، ته هرج ڪونهي. ٻئي هٿ جون سڄيون آهيون: امان اٿڻ جي فن ۾ استاد آهي، ۽ آءٌ وري گهرو ڪم ڪار ۾ ڪٿي تڙي آهيان.“ ليلا کي سندن بيحاليءَ تي قياس آيو. پنهنجيءَ کي هڪدم پنهنجون خاص ٻانهيون ڪري رکيائين. ڪُونروءَ تي چنيسر جي سيج وڇائڻ جو ڪم ڌريائين، ۽ ماٿس مرڪيءَ کي چنيسر جي پگ اٿڻ جو امر ڪيائين.

وقت ويو گذرندو، مگر چنيسر جي وصال جو ڪوبه امڪان نظر نه آيو. هڪ رات نراسائيءَ وڇان ڪُونروءَ جي اکين مان اوچتا لڙڪ وهڻ لڳا. ليلا هيءَ رنگ ڏسي، کانئس رئڻ جو سبب پڇيو. ڪُونروءَ وراڻي ڏني ته ”سانئڻ! رٿان ڪونه ٿي. وٽ سوريندي، تيل هاڻو هٿ لڳي ويو، جنهنڪري اکين ۾ پاڻي اچي ويو.“ ليلا کي هن ڳالهه تي ويساهه نه آيو. ورجائي پڇيائينس. آخر سڄي ڪرڻي پيس. چيائين ته ”ڪو ڏينهن هو، جو آءٌ به تو وانگي هندورن وچ ۾ هوندي هيس. رات جو منهنجي نولڪي هار وارا شب چراغ اهڙو جرڪندا هئا، جو اونڊاهيءَ ۾ اوچر ٿي ويندو هو. اهي سڪيا ڏينهن ساريندي، نيٺ ڀرجي آيو.“ ڪُونروءَ جي ڪهاڻي ليلا کي دل سان نه لڳي. ثابتي گهريائينس.

ڪٽنبو سٺ ڏيئي، پنهنجو نلڪو هار دٻليءَ مان ڪڍي آئي. ان جي جهلڪي سان سارو محلات به به ڪرڻ لڳو. ليلا جا سڀاءَ جي چلولي هئي، ۽ مٿين سان محبت رکندي هئي، سا هار پسي هرڪجي ويئي. ڪٽنبو کي هڪل ڪري چيائين ته ”گهر جيڪي گهرڻو هجيئي، رڳو اهو هار مون کي ڏي.“ ڪٽنبو ورندي ڏني ته ”مون وٽ مال متاع جي ڪمي ڪانهي، فقط چنيسر سان هڪ رات رهاڻ ڪرڻ ڏينم، ته هار مٿان گهوري ڇڏيان.“ ليلا جنهن جا حوصلا هار جي هوس خطا ڪري وڌا هئا، تنهن هيءُ شرط هڪدم قبوليو، ۽ چيائينس ”هاڻ وڃي دلچاءُ ڪري ويه، رات جو آءُ پاڻهي چنيسر کي آڻي تنهنجي ڪمري ۾ پهچائي وينديس.“

قضائي، انهيءَ رات چنيسر درٻارين ۽ دوستن سان محفل ڪندي، نشي ۾ الوت ٿي ويو هو. لاڙوءَ رات جڏهن موٽي منزل تي آيو، تڏهن ليلا کيس خماريل ڏسي خوش ٿي. پانيائين ته هاڻي چنيسر کي جيئن چونديس تيئن ڪندو. ڳڙهاٿڙي پائي، ليلايائينس ته ”ويچاري ڪٽنبو تو لاءِ تالان آهي، اڄ رات وڃي اڪير لاهينس.“ جيتوڻيڪ چنيسر پوري هوش ۾ نه هو، تڏهن به اهڙيءَ آڇ تي غيرت آيس، ۽ صفا نابري واري، وڦڻ لڳو. پر ليلا ڪن لاتاري ڪري کيس هٿ کان وٺي، ڪٽنبو جي ڪمري ڏانهن، ڪاهي ويئي. ڪٽنبو، جنهن جي انتظار ۾ تارا تڪيندي رات

وھامي ويئي ھئي، سا چنيسر کي چترائي اندر وٺي ويئي. ٻانڀڻ به ڪو هڪيو تڪيو ويٺو هو، جنهن نه ڀم ويڏي پڙهي، سندن ميرائي جو موڪ ڪيو. پر چنيسر جو سرت ۾ نه هئو. سو گيرو ٿي پلنگ تي پئجي رهيو. ڪٺوڙو ڪيس سجاڳ ڪرڻ لاءِ گهڻائي مٿا مونا هنيا، پر ڪين وريو. مٿان اچي پيڇ پني چنيسر اک پٽي ته ڏسي ته ڪٺوڙو جي ڀر ۾ ستو پيو آهيان. پاڻ کي اهڙيءَ اڻ سهائينديءَ حالت ۾ ڏسي ڏاڍي بچان لڳس. بستري تان لهي، ڪمر وڃي ويٺو ته هو، ته مرڪيءَ هڪل ڪري چيس ته ”سائين! پنهنجي لائڻ لڏيءَ کي ڇڏي، ڪاڏي ٿا وڃو؟“ ليلا ته رات اوهان کي هار تي وڪڻي ڦٽو ڪيو. پوءِ مرڪيءَ سارو سماچار ڪري ٻڌايس. ٻڌڻ شرط، ليلا دل تان ڪري پيس. ڪٺوڙو جو اهڙو قرب ڏسي، مٿس موٽ ٿي پيو.

هن روڻداد جي خبر جڏهن ليلا کي پئي، تڏهن گهڻي ڪارون وس ڪيائين، پر چنيسر کي نه اٿريا. آخر آسرو پلي، ڏهاڳ جو ڏنءُ برسر ڪري، مائٽائي ملڪ رواني ٿي. اندر ۾ اهائي آس هيس ته ڪنهن ڏينهن مڙيوئي چنيسر سندس مڊايون مڻي، کيس پناه جو پاند ڏيئي، وري به مٿس مهر جو هٿ ڌريندو. پر ورهين جا ورهيه گذري ويا. چنيسر جو ڀروئي نه پيو.

سانگي سان، جڪري وزير جو مڱڻو ليلا جي مائٽن مان

ٿيل هو. جڏهن انهن کي ليلا جي ڏهاڳ جي پروڙ پئي،
تڏهن سڱ ڏيڻ کان صفا انڪار ڪيائون. جڪرو جو
محبت جي ڪڙي ۾ قابو هو، تنهن وڏا وس ڪيا، پر مڱ
جا مائٽ پڙ ڪڍي بيٺا. لاچار جڪرو ليلا وٽ لنگهي ويو، ۽
وڃي ستايائينس. ليلا کي هن جي حال تي رحم آيو.
چيائينس ته ”جيڪڏهن چنيسر کي مون وٽ هڪوار
آڻيندين، ته تون ٻانهن مون کان لهڻي.“ جڪرو هيءُ شرط
قبولي ديول ڪوٽ موٽيو. چنيسر کي هٿ ادب جا ٻڌي،
عرض ڪيائين ته ”جيئن وڻيو، تيئن قدم رنج فرمائي، مون
مسڪين جي شاديءَ ۾ شريڪ ٿي، پنهنجو پاڻ پلايو.“
چنيسر سندس عرض اونايو، ۽ ساٿ سان سنڀري، ليلا جي
سائيٽه ڏي روانو ٿيو. جڏهن ڇچ اچي شهر کي اوڏي پهتي،
تڏهن ليلا ۽ سندس سهيليون اڪڙيون ڪڍي، راڻيءَ جي
آجيان لاءِ ناچ ۽ گانو ڪنديون، اڳتي وڌيون. ليلا جو ناز ۽
نخرو ڏسي، چنيسر کيس سڃاڻڻ بنا، مٿس مفتون ٿي پيو.
چيائينس ته ”اي نازين! گهونگهٽ کولي، منهن ته ڏيکار.
پڪ اٿم ته جهڙو آواز منو اٿيئي، تنهن کان وڌيڪ منهن
منو هوندءِ.“ ليلا اڪڙي لاهي، چنيسر اڳيان نروار ٿي بيٺي.
هيءُ اوچتو لقاءُ چنيسر سهي ڪين سگهيو. جتيوڻيڪ
ظاهري طور، ليلا سان لاڳاپا لاهي ڇڏيا هئائين، تڏهن به هن
جي لڻءَ جي لغار سندس دل ۾ هميشه لڳل هوندي هئي.
هاڻ سندس روح اهڙو ريلو ڏنو، جو اتي جو اتي پراڻ

چڏيائين. ليلا پڻ هيءُ حال ڏسي مورچا ٿي ڪري پيئي ۽ مري، محبوب سان ميلو ڪيائين.

سُر ليلا ۽ چنيسر ۽ اُن کان پوءِ ايندڙ سر مومل راڻي ۾ شاھ تصوف جو هڪ خاص باريڪ نڪتو بيان ڪيو آهي. جو آهي: خدا جي غيرت. ليلا مان مراد آهي: اهو سالڪ جنهن کي خدا جو وصال هڪواري نصيب ٿيو آهي، پر پوءِ نفس جي ڦندي ۾ ڦاسي، اوجھڙ وڃي پوي ٿو. ۽ حقيقي محبوب کان منهن موڙي مجازي مزو جو شڪار بڻجي ٿو. ازانسواءِ سالڪ کي طريقت جي واٽ ۾ مڪاشفا ۽ مشاهدا حاصل ٿيندا آهن جي گھڻو وقت جتاءُ نه ڪندا آهن. ڪي سالڪ انهن تي ئي هر ڪجي، حق جي تلاش ڇڏي ڏيندا آهن. انهيءَ ڪري خدائي غيرت جنبش ۾ اچي ٿي. سالڪ کي ڦوڙائي جو فلق لڳي ٿو. خدا جي پيغمبر جو فرمودو آهي ته: **أَنْ سَعِدَا لِكُيُورَ وَأَنَا أَعْيُرُ مِنْ سَعْدِ وَاللّٰهُ أَغْيَرُ مِنِّي**، و من غيرته حَرَمَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ. يعني بيشڪ سعدا غيرت وارو آهي، ۽ آءُ سعد کان وڌيڪ غيرتمند آهيان، پر خدا مون کان به وڌيڪ غيرتمند آهي، ۽ پنهنجيءَ غيرت وچان ان سڀني گجهين توڙي پالھين بچڙين کان روڪ ڪري ڇڏي آهي. انهيءَ غيرت جي ئي ڪري آدم کي بهشت مان نيڪالي ملي. آدم کي جنت ۾ سڀئي نعمتون موجود هيون؛ پر شيطان جي چٽي لڳي، خدا جي امر کي آڏو

---

(1) سعد بن معاذ حضرت محمد ﷺ جي اصحابن مان هڪڙو هو.

قري، منع ٿيل ميوو کاڌائين. هن رتيءَ جي رهاڻ جو نتيجو اهو نڪتو جو کيس وچوڙو سهڻو پيو. سالن جا سال پئي باڌايائين. آخر جڏهن پاڻ مان سڀ غيرگمان ڪڍي ڦٽو ڪيائين، تڏهن سندس توبه قبول ٿي. ۽ وري وصال جو ورق وريس. اهڙيءَ طرح ليلا کي به چنيسر جي وصال ۾ طرحين سک ۽ آرام ميسر هئا، پر ڪؤنروءَ جي ڌٽارڻ تي مٿي تي موهجي، چنيسر جي غيرت جا ڳايائين. ان ڪري ڏهاڳ جو ڏک ڏسڻو پيس؛ ۽ چنيسر جو راج، جو گويا بهشت مثال هو، تنهن مان ترجي نڪرڻو پيس. ورهين جا ورهيه پئي روج ۽ راڙو ڪيائين؛ نيٺ مري مهت لڌائين. حڪيم سنائيءَ جو قول آهي:

”بهرچ از راه او ماني، چه کفر آن حرف چه ايمان،

بهرچ از دوست دور افتي، چه زشت آن نقش چه زيبا.“

يعني: ”ڪهڙي به شيءِ جا خدا جي راه کان توکي برطرف ڪري؛ ڇا ڪفر جو ڪلمو هجي، ڇا ايمان جو؛ ۽ ڪهڙو به نقش جو توکي دوست کان دور ڪري؛ خواه بچڙو هجي، خواه سهڻو، ته انهن مڙنيءَ کان گوشو ڪر.“

مومل ۽ راڻو

پندرھينءَ عيسويءَ صديءَ جي اوائل ۾، راجا نند نالي گجرا ذات جو هڪ سردار، ميرپور ماٿيلي² جو حاڪم هو. کيس نو نياڻيون هيون. انهن مڙني مان مومل سونهن ۾ سواڻي هئي، ۽ سومل وري سياڻپ ۾ سرس هئي.

هڪ ڏينهن راجا نند امير امراءِ ساڻ ڪري، سنڌونديءَ جي ڪپ تي شيل شڪار پئي ڪيو، ته اوچتو هڪ سوئر درياھ ۾ ٽپندو نظر آيس. ڇا ڏسي ته جيئن سوئر وڃي اڳتي

(1) ڊاڪٽر ردولف هورنلي جي سند موجب (ڏسو راييل ايشياٽڪ سوسائٽي جرنل، سنه 1905ع، ص 1-4)، گجر قوم آرين وانگر وچ ايشيا مان لڏي، ڇهين عيسويءَ صديءَ جي اوائل ڌاري، اتر هندستان ۾ اچي بئٽڪ ڪئي. ٿوريئي عرصي ۾ هڪ وڏيءَ بادشاهت جو پايو وڌائين. سنه 840ع ڌاري، سارو اتر هندستان گجرن جي حڪومت هيٺ هو، ۽ سندن گاديءَ جو هنڌ قنوج ۾ هو. ڪيتريون مشهور راجپوت ذاتيون، جهڙوڪ سولنڪي، چوهاڻ، پرمار، پرهيار وغيره گجر قوم جي نسل مان ڪُتل آهن.

(2) چون ٿا ته ماٿيلي جي ڪوٽ جو بنياد پهريائين راءِ گهراڻي 495ع ڌاري وڌو هو. کانئس پوءِ ايندڙ گهراڻا به مٿس عمارت اڏائيندا رهيا، تان جو سنه 1395ع ڌاري جڙي راس ٿيو. انهيءَ زماني ۾ راجا نند مٿس حاڪم هو. (ڏسو اثبت صاحب جي سنڌي تاريخ، ص-105)

وڌندو، تيئن درياھ وڃي سڪندو. اھڙو اچرج ڏسي، سوئر جي پٺيان ڪٿي پنهنجو گھوڙو ڇڏيائين، ۽ ويو ڪاھيندو، تان جو ٻئي وڃي پرينءَ ڀر پھتا. آخر سوئر کي پھچي، کيس ڏٺو هئي، ماري وڌائين. دل ۾ خيال ٿيس ته سوئر جي ڪنھن اندام ۾ مڙيوئي ڪو اسرار هو، جو پاڻي سڪندو پئي ويو، تنھنڪري ويٺو سوئر جي بدن کي پرزا پرزا ڪرڻ ۽ انھن کي پاڻيءَ ۾ وجھي آزمائڻ. آخر معلوم ٿيس ته اھو راز هڪ ڏند ۾ سمائل آھي. پوءِ، اھو ڏند ساڻ ڪري، ان جي وسيلي پار پئي، موٽي پنھنجي محل ڏي روانو ٿيو. رفتي رفتي پنھنجو سارو خزانو ڪٿي، درياھ جي پيٽ ۾ پوشيدو ڪري رکيائين. هن مام جي ڪنھن کي خبر نه رھي.

اتفاق سان هڪ فقير کي جادوءَ جي زور تي انهيءَ ڏند جي ڪرامت جي ڪرڻڪ پئجي ويئي. ڏاڍي دل ٿيس ته کيئن به ڪري اھو هزاري ڏند هٿ ڪريان سو ڪهي ڪهي، اچي ماڻيلي ۾ يھتو، ۽ واجھ پئي وڌائين ته ڪو اھڙو موقعو مليم، جو راجا نند جي پريٽ پنھنجي آرزو پوري ڪريان. ڪنھن ڏينھن راجا نند سانگي سان سفر سڌاريو. اھو وجھ وٺي، فقير وڃي محلات جي در تي سٺن ھنئي؛ ۽ وٺي اھڙيون اھون صداون ڪيائين جو محلات اندر مومل جي ڪن وڃي پھتيون. مومل اُمالڪ دريءَ کان منھن ٻاھر ڪڍي، فقير کان پڇيو ته ”اي سائين لوڪ! توهان ڪھڙي ويدن ٿي آھي؟“ فقير وراڻي ڏني ته ”سانڻ! آءُ ڪنھن وڏي

مرض ۾ مبتلا آهيان؛ ۽ ڏس مليو اٿم ته شايد سوئر جي ڏند مان شفا حاصل ٿيڻ. اوهين اچي ڪاري جا مالڪ آهيو، ۽ ضرور اهڙيون شيون اوهان وٽ ئي موجود هونديون. اها آس رکي اوهان جي در حوالي ٿي آيو آهيان. ”مومل ڪي هري آيو ته بابي وٽ برابر هڪ ڏند آهي، سو نڪا ڪيائين هم، نڪا تم، ڳولهي ڳولهي، ڏند ڪٿي آئي فقير جي جهوليءَ ۾ وڌائين. فقير به کيس دعائون ڪندو رمندو رهيو. پوءِ سڌو رخ رکيائين درياھ ڏي، جتان پاڻي سڪائي، راجا نند جو خزانو ڏيئي، وڃي ڪنهن ڏوراهين ملڪ ۾ آرامي ٿيو.

ستت ئي راجا نند به سفر تان موٽي آيو. ڪنهن وقت پنهنجي خزانن ڏسڻ جو خيال ٿيس. ڏند لاءِ گهڻو ئي هيڏانهن هوڏانهن نهارياڻين، پر پتوئي ڪونه پيس. آخر پڇا بعد محلات جي ماڻهن کان معلوم ٿيس ته اهو ڏند مومل ڪنهن رمتو فقير کي ڏيئي ڇڏيو آهي. ٻڌڻ شرط، نندن کان وٺي چوٽيءَ تائين باه وٺي ويس، ۽ زلهليون ڪري آيو مومل کي مارڻ، کيس خفا خون ڪري ڇڏي ها، پر سومل وڃ ۾ پئي، پيءُ کي حال هٽائي، پاسيرو ڪيو؛ ۽ کيس دلاسو ڏيئي، چيو ته ”اهو خزانو اوهان مون کان لهڻو.“

سومل جادو ڪامڻ جي فن ۾ گهڻو هوشيار هئي؛ سو ويهي، ويچار ڪيائين ته اهڙو ڪو مند منڊجي، جو مال متاع هميشه هٿ ايندو رهي. اها ست ستي، پينرن ۽ ٻانهين کي

ساڻ ڪري، ماڻيلو ڇڏي، جنيسلمير جي ويجهو لڊاڻي¹ جي شهر ۾ وڃي وسڻ ڪري ويٺي.

ٿوريئي عرصي ۾، لڊاڻي جي ڀرسان، ڪاڪ نديءَ² جي ڪلهي تي، هڪ طلسمي رنگ محل رچي راس ڪيائين. محل جي چوڌاري هڪ عمدو ۽ خوشنما باغ ڪري رکيائين، جنهن جي گلن ڦلن جي خوشبوءِ من مستانو ٿي ڪيو. باغ جي چوڌاري وڻراڻا مان اهڙو انگڙ ونگڙ پيڇرو بنايائين، جنهن ۾ هڪواريءَ ڪو گهڙي سهي، ته

(1) لڊاڻو (لودرو) جيسلمير کان اتر اوله طرف پنجن ڪوهن جي مفاصلي تي آهي، ۽ هاڻي ڦٽي ويو آهي. ڏهينءَ کان ٻارهنءَ صديءَ عيسويءَ تائين ڀٽي راجپوتن جي گاديءَ جو هنڌ هو. اصل لودر راجپوتن جو ٻڌايل هو، جي ڀرمار راجپوتن جي نسل مان هئا. لودرن جي ڏينهن ۾ هيءُ شهر نهايت وسيل هو، ۽ کيس ٻارهن دروازا هئا. منجهس ٻه وڏا مندر هئا، جي اڄ ڏينهن تائين قائم آهن انهن مان هڪڙو مندر ماتا جو آهي، ۽ ٻيو پارشوناٿ جو. اڄ ڏينهن تائين انهن مندرن جي ڀيٽ لاءِ راجپوتانا مان ماڻهن جا حشام ويندا آهن (ڏسو راجپوتانا گزيٽيئر، جلد 3، الف، جوڙيل ميجر ارسڪائين جو، ۽ ٽاڊ صاحب جو راجسٿان، جلد 2، ص-19)

(2) ڪاڪ نديءَ لڊاڻي جي ٽڪر تان هڪ چشمي مان منهن ڪڍي ٿي. ٽاڊ صاحب پنهنجي راجسٿان ۾ لکيو آهي (ڏسو جلد 2، ص-194) ته هڪ مشهور جوڳي انهيءَ چشمي تي رهندو هو، ۽ سندس نالو هو ڪاڪ يا ڪاگ، جنهن ڪري انهيءَ نديءَ تي ڪاڪ جو نالو پيو. اها نديءَ اڄ ڏينهن تائين وهندڙ آهي. سندس ڪنڌيءَ تي هڪ پٿر جي ڊنل عمارت جا نشان آهن. جنهن کي عام ماڻهو ”مومل جي ماڙي“ ڪري سڏيندا آهن.

جڏهن ته ڪيائين

وري سندس موٽڻ ئي مشڪل. محلات جي ٻنهي وٽ وري هڪ شيشي جو تلاءُ کڻي ٺهرايائين جنهن ۾ طلسمي پاڻيءَ اهڙيون چوليون پئي ماريون، جو ڏسندڙن جون دليون ڏکيون ٿي ويون. دروازي وٽ ۽ محلات جي چئن ئي ڪنڊن تي جادوءَ جا شينهن کڻي کڙا ڪيائين، جن جي گروڙن آسمان ڌاري ٿي وڌو. ديوانخاني ۾ ست کٽولا هڪ جهڙا سنواريل ۽ سينگاريل وڇاڙائي ڇڏيائين. انهن مان ڇهه کٽولا ڪڍي ست سان وائيل هئا، ۽ هر هڪ جي هيٺيان هڪ اونهو ڪوه ڪنيل هو، باقي ستين کٽولي ۾ ڪوبه ڪوٽ ڪري رکيل ڪونه هو.

جڏهن محلات ۾ ٻيو سارو ٽڪسات جڙي تيار ٿيو، تڏهن ٻايون ۽ ٻانهيون ٺهي ٺڪي، ويس ورڻ ڪري، ڪوريٽري وانگر چار پڪيڙي، اندر ويهي رهيون؛ ۽ شهر ۾ هوڪو گهمايائون ته ”جيڪو ماڻهو باغ لنگهي، تلاءُ اُڪري، شينهن جي چنبي کان پاڻ بچائي، سهي سلامت سڄي کٽولي تي اچي وهندو، تنهن کي مومل جو هٿ نصيب ٿيندو.“ انهيءَ هوڪي هڻي وڃي هند ڪيو، ڇو ته لدائي جو شهر هڪ هاڪارو تيرت هو، جتي پراڻهن ملڪن جا واپاري ۽ شهزادا جاتائين لاءِ ايندا هئا، ۽ انهن جي معرفت مومل جي حسن جي هاڪ هند هند پکڙجي ويئي. ڪيترا بادشاهه ۽ سوداگر مال متاع ساڻ کڻي، مومل جو سنگ هٿ ڪرڻ لاءِ اچي لدائي ۾ ڊاٻو ڪندا هئا.

باغ جي لنگھ وٽ هڪ وڏي پير رکيل هوندي هئي.
 جيڪو به مومل سان ملڻ جي خواهش رکندو هو، سو
 پهريائين اچي پير تي ڏونڪو هڻندو هو. پير جي آواز تي
 مومل يڪدم پنهنجيءَ پاڙهيل ٻانهيءَ ناتر کي اڃيان لاءِ
 ٻاهر موڪليندي هئي. پوءِ ناتر اڳ ۾ ٿي هلندي هئي، ۽
 مهمان سندس ڪڍ ويندو هو. واٽ تي ناتر گوهي ڏيئي، پاڻ
 تڳائي ويندي هئي، ۽ مهمان پيچدار پيچري ۾ منجهي،
 هيڏانهن هوڏانهن پيو لوهون ڏيندو ۽ ديومائون کائيندو هو، تان
 جو مومل جا ماري اچي مٿس ڪڙڪندا هئا ۽ کانئس سڀ
 هيرا جواهر ڦري، بچڙ ڪري ٻاهر اماڻيندا هئس. ڪوبه
 اهڙيءَ خوريءَ جي خبر پنهنجي ساٿين کي نه سليندو هو، ۽
 بچڙو منهن ڪري، لڊائي مان لوڌجي نڪرندو هو، ۽
 نراسائيءَ وچان ڪفني پائي، جوڳڙو ٿي، مومل جي وصال
 لاءِ واجهائيندو، جهنگ جهاڳيندو وٽندو هو، جيستائين
 سندس پساه پورا ٿين. اهڙيءَ ريت گهڻن سڌرين جا خانا
 خراب ٿي ويا، ۽ مومل به وڏا گنج گڏ ڪري پنهنجي پيءُ
 راجا نند کي پئي پهچايا.

انهن عقوبتن هوندي به، گهڻي محبت جا ماربل اڻ
 ڏٺا عاشق ٿي، ڏيساور ڏوري، ڪشت ڪڍي، پتنگن وانگي
 اچي مومل جي شمع مٿان پاڻ فدا ڪندا هئا. جيڪي مارين
 جي موچڙن هوندي به پيچري جي پچر نه ڇڏيندا هئا سي نيٺ
 اتي ئي ڪاڇي ڪپي ويندا هئا. ۽ سندن مڙه ڪاڪ جي

ڪنڌيءَ تي قبر داخل ڪيا ويندا هئا. جيڪي بخت سان
 حيلآ وسلا ڪري، پيچري مان لنگهي، محلات تائين پهچندا
 هئا، سي به هڪ نه ٻئي ڪٽولي تي ويهي، وڃي ڪوه جي
 تري ۾ ڪرندا هئا، جتي آخر پاھ ٿي، چيچلائي چيچلائي،
 دم ڏيندا هئا.

انهيءَ زماني ۾ ٿر جو ملڪ سومرن جي حڪومت
 هيٺ هو. انهيءَ گهراڻي جو پويون حاڪم، همير سومرو،
 1400ع ۾ گاديءَ تي ويٺو. سندس تخت گاه امرڪوٽ هو.
 کيس ٽي ڪن وزير هئا جن کان پهر پلڪ به پري نه
 گذاريندو هو. انهن جا نالا هئا: ڏؤنر پٽي، سنهڙو ڌماچاڻي ۽
 راڻو مينڌرو جو سندس سالو به هو. چارئي يار عيش عشرت
 جا ڪوڏيا هئا. ڳچ وقت محفلن ۽ مجلسن ۾ گذاريندا
 هئا، ۽ پڻ شڪار جا شوقين هئا. هڪ لڱا سنيري، شڪار
 تي نڪتا هرڻ ڦاڙها ماريندي، مٿان اچي ڏينهن تن.
 ويسانهيءَ لاءِ جيئن هڪ اوڌڙيءَ وسڻ ڏي وڌندا پئي ويا،
 تيئن اوچتو ئي اوچتو منهن ۾ هڪ سوامي گڏين. سندس
 بت پيوت سان ڀريل هو، ڪلهن تي سائي شال هئس،
 ڳچيءَ ۾ سوني مالها ۽ مٿي تي مڱت. منهن مان سج جهڙي
 جوت پئي چمڪيس، ۽ اکين مان ڳاڙها آلا پئي نڪتس
 هيءَ لقاءَ ڏسي، چارئي يار دهلجي بيهي رهيا.

”تڏهن همير نهاري راڻي ڏانهن؛ راڻو ڏانهن همير،“
 آخر همت جهلي، مينڌري نهايت نثر ت سان نمسڪار

ڪري، سواميءَ کي سوال ڪيو ته ”مهراج! اوهان سان خير ته آهي، جو وتو ههڙيءَ ڌرتيءَ جو برن پٽن ۾ ڪشالا ڪيندا؟“ سوال سُنڊيئي، سوامي ساڻو ٿي ويو. جڏهن وري سڏير ٿيو

”تڏهن ڏسڪي ۽ ڏس ڏي، ٿو روءِ رتو آب،
تا آيس لڊراڻي ڪنئون، عاقل! ساڻ اسباب،
آئون ننگو، هٿس نواب؛ پر ڪاڪ ماري ڪيس ڪاڙي.“

تنهن تي راڻي-ورجائي پڇيس ته ”مهراج! مهرباني ڪري
ٻڌايو ته توهان سان ههڙو ويل ڪيئن وهيو؟“ جوڳيءَ
جواب ڏنو ته ”راڻا آءُ به اوهان وانگر شهزادو هوس، ۽ در تي
سؤ سلامي هوندا هئم. مومل جي سونهن جي ساراه سڻي،
مٿس مفتون ٿي پيس؛ ۽ مال خزانو ساڻ ڪري، سندس
مشاهدي ماڻڻ لاءِ ڪاڪ روانو ٿيس، پر سندس ڪامڻ
اڳيان منهنجي ڪانه هلي. آخر پنهنجو حال مال قربان
ڪري، لڊاڻو ڇڏڻو پيم. هڪ واريءَ سو جيئن مومل
محلات جي دريءَ کان جهاتي پائي پئي نهاريو، تيئن منهنجي
به مٿس نظر چڙهي ويئي. بس، انهيءَ ديد ديوانو ڪري وڌم،
هاڻ جان جيئندس، تان مومل جي وصال لاءِ واجهائيندو
رهندس.“ ائين، چئي، سوامي سارو قصو ڪري ٻڌاين.

اهو درد جو داستان سڻي، چڻي يارن جي دلين ۾
عشق جو ڪاري کان چيني ويو، ۽ پڪو پھ ڪيائون ته
ڪيئن به ڪري مومل کي هڪواريءَ ضرور پيسو. پوءِ امر

ڪوٽ ڏي موٽي وڃڻ بدران، اتي ئي راتا هو ڪري، ٻئي ڏينهن اسر جو چارئي يار ڪاڪ ڏي ڪاهي پيا. تن چئن ڏينهن سواريءَ بعد¹ نماشام جو اچي مومل جي محلات جي ٻاهران ديرو دمايائون.

هيءَ خبر مومل جي چارين وڃي مومل کي رسائي. پره ڦٽيءَ جو، مومل پنهنجي ٻانهيءَ ناتر کي هار سينگار ڪرائي کيس يارن جي آڃيان لاءِ روانو ڪيو. ناتر ايندي ئي شرط، نٿري سلام ڪري، سندن خوش خير عافيت ڪئي، ۽ هر هڪ جي اڳيان چئن جي ٿالهي ۽ منجهيل ست جي ڦاري رکي، پاڻ هٽي، پوئتي ٿي بيٺي. راڻي کان سواءِ ٻيا سڀئي چئن کي جنبي ويا، ۽ کائي دءُ ڪري، وينا ست سمجھائڻ. گهڻوئي مٿو کوهيائون، پر ست نه سمجهيو. راڻي چئن ڏي ته نهاريو به ڪين. ٿالهي ڪئي، گهوڙي اڳيان رکيائين، ۽ ست کي ڪاٽيءَ سان ڪپي، ان مان مڪٽهارو ٺاهي، پنهنجي گهوڙي کي سينگار يائين، ۽ فلڪ سان ناتر کي پڪاري چيائين ته ”وڃي پنهنجيءَ سائڻ کي سمورو حال ٻڌائي.“

راڻي جي هيءَ روش ڏسي، ناتر جا تال مول گم ٿي ويا، ۽ پويان پير ڪري، وهلوئي اچي مومل کي ساري حقيقت ٻڌايائين، ۽ چيائينس ته سائڻ! چار ملوڪ تنهنجي ڪڍ ڪهي آيا آهن. آهن مڙئي منهن موچارا پر راڻو رتي

(1) امر ڪوٽ کان لڊاڻو اٽڪل 150 پڪا ميل پري آهي. ڀلو آف پنجاه کن ميل ڏينھڪ هڻي سگهي ٿو، تنهنڪري امر ڪوٽ کان لڊاڻي پهچڻ ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٽي ڏينهن لڳي ويا هوندا.

ڪثر آهي. منهنجي ته صلاح اٿيئي ته ساڻس ڪٿي سڱ
ڪر. اهڙي سهڻي جوان کي مارڻ نه سهائي. ”مومل کي
مالبه ترس آيو، پر دل جهلي چيائين ته ”جي راتو سچ پچ اهڙو
سياڻو آهي، ته پاڻيهي اچي مون تائين پهچندو، پر جي
مشڪلاتن منجهائي وڌس ته چئبو ته ٻين جهڙو ئي مورڪ
آهي، ۽ پوءِ مون تي ميار نه آهي.“ وري به راڻي جي سياڻپ
پرڪڻ لاءِ هڪ حلوي جو ٿاله ناتر هٿان مهمانن ڏانهن
ڏياري مڪائين. حلوي ڏسندي ئي، راڻي کي ڏاڍي مٺيان
لڳي، سو ناتر کي ڏهڙ ڏيئي چيائين ته ”چاه اسان کي زالون
سمجهيو اٿو، جو اهڙو زنانو طعام اسان جي کائڻ لاءِ ڪٿي
آئي آهي؟“ ناتر حيراني ۾ پئجي ويئي، ۽ پوئين ڪڙي ڪري،
ستو سائڻ ڏي سهڪندي آئي. مومل جي اڃا به دل نه رهي.
پانپائين ته اڃا به هڪ پيرو راڻي کي آزمايان، سو سواڊي
سترچي طعام تيار ڪرائي، ۽ انهن ۾ زهر ملائي، وري به
ناتر هٿان راڻي ڏي روانا ڪيائين. ناتر ايند ئي شرط هر
هڪ جي اڳيان طعام پڙجي، کين عرض ڪيو ته ”هي
سڀ سترچيون منهنجي سائڻ خاص اوهان لاءِ پنهنجي
مبارڪ هٿن سان رڌيون آهن ۽ اوهان کي منٿ ڪئي اٿس
ته ”پلائي ڪري، گرھ گرھ کائي، مونتي مهرباني ڪريو.“
همير ۽ سندس ٻه ساٿي اڃا لقمو ڀرڻ تي هئا، ته راڻي کين
روڪ ڪئي، چو ته شڪ پيس ته متان کاڌي ۾ ڪو ڪريب
هجي پوءِ ذرو کٽي، ڪتي کي ڏنائين، جو کائيندي شرط

ڪوڪاٽ ڪري مري ويو. هيءَ حال ڏسي، همير سومرو پلٽ چنڊي. اُتي ڪٿو ٿيو: ۽ غصي ۾ ڀرجي چيائين ته ”هلو، ته موٽي وطن هلون، هن هڃاريءَ سان ڀڄڻ جي جاءِ نه آهي، تنهن تي راڻي وراڻي ڏني ته ”قبلا وريامن جو ڪم نه آهي پوئتي ورتل، جڳائي ته مانجهي ٿي، ميدان ۾ لهي پئون.“
انهيءَ رد بدل ۾ ئي هئا، ته ناتر گوهي ڏيئي گم ٿي وئي. ۽ وڃي مومل کي سارو قصو سڻيائين، ۽ وري به وينتي ڪري چائينس ته ”هاڻ به کڻي منهنجي مت مڃ، راڻي جهڙو مرڪڻ مٿس هروڀرو هٿان نه وڃاءِ نه ته ڏاڍو ڪي پڇتائيندين.“ تنهن تي مومل چڙب ڏيئي، چيس ته ”گهوڙي! زبان بند ڪر، آءُ ڪا پاڻ کي کلڻ هاب ڪنڊيس ڪيئن؟ هاڻ سڌو وڃ، ۽ وڃي چئين ته جي اهڙا سورهي ۽ سياڻا آهيو، ته اچي بخت آزمايو.“

ناتر حڪم جي بندي، سا سائڻ ساڻ ڪيئن سينو ساهي؟ منهن ڪٽو ڪري، ڪهندي اُتي يارن وٽ، ۽ اچي همير کي چيائين ته ”سائڻ فرمائي ٿي ته ”جي همت ساريو، ته هڪ هڪ ٿي، اچي منهنجي ملاقات ڪريو.“ انهيءَ ڳالهه تي سڀني آمين ڪئي، پوءِ همير سومرو، جو سڀنيءَ جو مهندار هو، سو سندرو ٻڌي، ناتر سان گڏجي اتي پنڌ پيو. جڏهن باغ جو در لنگهي پيچري ۾ پير وڌائين، تڏهن ناتر کائڻس ڪسڪي، گم ٿي ويئي. پوءِ ته اوجھڙ ۾ وڃي پيو. ويتر ڪلن جي ڪرڪن ۽ طلسمي شينهن جي گجگوڙين

سندس حوصلا ئي خطا ڪري وڌا. نيٺ جيئن تيئن ڪري سرت ڌاري، ڀڄي پاڻ بچائي، اچي يارن پيڙو ٿيو، ۽ کين ليلائي چيائين ته ”يارو! مونسان جا ويدن ٿي آهي، تنهن جي ڳالهه ئي نه پڇو. مومل جو آسرو رکڻ اجايو آهي. هلو، ته اُتي هلون.“ راڻي ورائيو ته ”قبلا! اوهان ته پنهنجو نصيب آزمايو، پل اسين به ته پنهنجو نصيب آزمايون. جي ائين نه ڪيوسين، ته ساري خلق اسان تان ڪلندي.“

ٻيءَ رات، هنن يارن اڃا پاڻ ۾ ٻه ٻئي پڇايا، ته ناتر به اچي مٿان نڪتي، ۽ چتر ڪري، همير سومري کي مشڪي چيائين ته ”سائين اوهين ته باغ ۾ ڪن به نه ترسيا. بس، ٿوري دير ۾ ئي ٽڪجي پيا. ائين ونيون هٿ ڪيون آهن؟ هاڻي آهي ڪو ٻيو، جي هلڻ جو هام پري؟“ هي حرف ٻڌي، ڏوٽر پٽيءَ مڃون مروڙي، ناتر جي پٺ ورتي. اڃا باغ ۾ گهڙيو ئي مس، ته ڪرگلن سندس ڪن ڪڍي وڌا ۽ پيچري ۾ پھڻ بنا ئي پر سوري، اُتي پوئتي ڀڳو، ۽ ڏڪندو ڪنبدو اچي يارن وٽ پهتو.

ٽينءَ رات به ناتر لڏندي لڏندي، اچي يارن وٽ حاضر ٿي، ۽ نٺولي ڪري، همير سومري کي چيائين ته ”قبلا اوهان جو وزير ته اوهان کان به ليڪو لنگهي ويو. ڀلا جن کاڌا پلن جا پيٽيارا، تن جا هيٺڙا ويچارا! اهڙن سڌڙين کي سهڻين جي پچار ئي نه ڪرڻ گهرجي.“ هن طعني سنهڙي کي تمام ڪري ڇڏيو، سو ڪمر ڪشي، اڃانگ

ماري اتي ڪٽڙو ٿيو. اڃا باغ جي ٻاهران ئي هو، ته هيبتناڪ آوازن جو پڙاڏو ڪن تي پيس. ٻڌندي ئي، ڦڦڙي وئي ويس. سو ڪن لوسائي، ساڳيا پير ڪري، پٺتي موٽيو. يارن جي ههڙي بزدلي ڏسي، راڻي کي جوش اچي ويو، ۽ پرن ڪيائين ته ”جيسين پنهنجي مراد حاصل نه ڪندس، تيسين پوئتي نه ورنديس.“

چوٿينءَ رات، ناتر وري اچي پرگهٽ ٿي، ۽ نڪ کي موڙو ڏيئي، منهن ۾ گهنڊ وجهي، وڏي واڪي چيائين ته ”ڏٺوسين، اوهان جهڙن ڪائرن به راجڪماريون ماڻيون! اهي مڙساڻا ڪپڙا لاهي، ڪٿي زنانو ويس ڏيکيو!“ هيءُ سهم سڻي، راڻي کي نهن کان چوٽيءَ تائين باه وٺي ويئي، سو هڪدم سهي سنيري، زهر ڏيکي، سمنڊ گهوڙي تي سوار ٿي، ناتر کي اڳيان ڪري، مومل جي محلات ڏي ڌوڪيندو ويو. جڏهن پيچري جي منهن وٽ پهتو. تڏهن ناتر دستور موجب گوهي ڏيڻ جي ڪئي، پر راڻو هوش سنڀالي، گهوڙي کي اڏي هڻي وڃي مٿان ڪڙڪيو، ۽ کيس چوٽيءَ کان جهلي محلات جو گس ورتائين. جيئن وڌندو پئي ويو، تيئن طلسمي ڪلن ۽ جانورن جي ڌمچر سندس ڪن ڪٿي وڌا، پر هن دلير جي دل هرگز نه دهلي. جڏهن پيچري جي، پيچڙيءَ وٽ پهتا، تڏهن ناتر وجه وٺي، ڪٿي گهوڙي کي ٿيلهو ڏنو، جنهنڪري راڻو ٻاهرڙجي ڪري پيو، ۽ پوءِ اونداهي ۾ ڪسڪي، الوپ تي ويئي، راڻو ست

ئي پاڻ سنڀالي، پيرين پر ٿيو. ڏسي ته محلات جي اڳيان هڪ خوفناڪ چشمو ڪن پيو ماري ۽ چوليون پيو ڏئي. پهريائين سو البت گهٻرائجي ويو پر پلڪ ۾ پروڙ پئجي ويس ته ٻئي ساري ٽڪسات وانگر، هيءُ چشمو به هڪ جادوءَ جي ڪيڏا آهي. وري به آزمائڻ لاءِ ڪيسي مان هڪ سوپاري ڪڍي، پاڻيءَ مٿان ڦٽي ڪيائين، جا ٻڏي وڃڻ بدران، تلاءَ تان ترڪندي ويئي. هاڻ ته هيڪاري پڪ ٿيس ته هيءَ مڙيو ئي منڊ آهي، سو نڪا ڪيائين هم نڪا تم، ويو اڳتي ڪاهيندو ۽ سڌو وڃي محلات جي ڏيڍيءَ وٽ نڪتو. مومل جنهن ماڙيءَ جي دريءَ کان راڻي جي سورهيائيءَ جو سارو رنگ ويٺي ڏٺو، تنهن هڪدم پنهنجي هڪ خاص ٻانهي سندس مرحبا لاءِ هيٺ رواني ڪئي. ٻانهي ڪيس ڪيڪاري، ديوانخاني ۾ وٺي ويئي ۽ چيائينس ته ”سائين! ڪٽولي تي ويهي، ڪجهه وسرام ڪريو، ته اٺ سائڻن کي ڄاڻ ڪري اچان.“ ست ساڳيا ڪٽولا ڏسي، راڻو شڪيو؛ ۽ خيال ڪيائين ته مڄاڻ هتي به ڪا رمز رکيل هجي؛ سو ويهڻ ڪا اڳ، ڪلهي مان ڪمان لاهي، ان جي گوشتي سان ڀري واري ڪٽولي تي زور ڏنائين. هن جو اڃان ائين ڪرڻ ۽ گديون غاليجا، جي مٿانڻس وڇايل هئا، سي ڏو وڃي هيٺ پيا. جان نھاري، ته ڏسي ته ڪٽولي هيٺ هڪ اونهو اوڙاه لڳو پيو آهي، جنهن ۾ جيڪر ڪو بي نصيب ڪري پوي، ته اندر ڪتلن پالن ۽ برجين تي لڳي، هوند چيهون چيهون

ٿي وڃي. پوءِ تہ ويو ھر ھڪ ڪٽولي کي آزمائيندو، تان جو صحيح ڪٽولو سڃاڻي مٿس چڙهي بالم ٿي ويهي رھيو. ھاڻ جڏھن مومل ڏٺو تہ سندس ڪيڏن ۽ ڪيلن مان ڪٽوئي ڪين، تڏھن لاچار ھڪ ٻانھيءَ ھٿان راڻي کي چواڻي موڪليائين تہ ”مھرباني ڪري مٿي ھليا اچو.“ راڻو بہ سڻھو سڻي، سڌو آيو بالاخاني ۾، جتي ڏسي تہ ڪيتريون ڪامڻيون، ھڪ جيڏيون، ھڪ ورنين ھار سنگار ڪيو، سندس آجيان لاءِ صف ٻڌيو بيٺيون آھن. سڀني نٿڙي، کيس نياز ڪيو. راڻو ھنن جي رونق پسي، حيران ٿي ويو، ۽ سماءُ ئي نہ پيو پئس تہ منجھائن مومل ڪير آھي. انھيءَ ئي فڪر ۾ غلطان ھو، تہ اوچتو ھڪ پؤنر مومل جي وارن جي سرھاڻ تي پنيولجي، اچي مٿانئس ڀرڻ لڳو. راڻي يڪدم سھي ڪيو تہ مومل اھا آھي. پوءِ اڳيرو ٿي، مومل کي وڌيءَ اڪير سان ڪوڏ ڪرڻشون ڪيائين. مومل، جنھن کي راڻي جي سياڻپ، سونھن ۽ سورھيائيءَ اڳ ۾ ئي موھي وڌو ھو، سا ھينئر پاڻ جھلي نہ سگھي. حجاب جو پردو لاهي، لاڏ ماڻو ڇڏي وڃي راڻي جي ڳر لڳي، مٺي آواز سان للڪاري چيائينس تہ ”اي سورھيہ سپرين تو مون کي رءُ لھڻو. ھاڻي آءُ تنھنجي گولي ٿي گذاريندس.“ پوءِ تہ شادمانا ٿي ويا ۽ ٻنھي پاڻ ۾ لائون لڏيون، ساري رات محبت ونديائون. صبح جو، راڻو مومل کان موڪلائي، پنھنجن يارن کي ملڻ لاءِ سنيريو، پر مومل کيس ڇڏي نہ، آخر

مجڏهن انجام اقرار ڪيائين ته ”آءُ اجهو ٿو وران،“ تڏهن
مس مس رخصت ڏنائينس.

راڻو سگهوئي اچي سنگتين سان مليو، جن کي
پنهنجيءَ ڪاميابيءَ جو سارو قصو ڪري ٻڌايائين. سندس
خوش نصيبيءَ تي سڀني واھ واھ ڪئي، ۽ کيس ڪيرون
ڏنيون. جڏهن حال احوال وٺي، ڪل خوشي ڪري، واندا
ٿيا، تڏهن همير سومري راڻي کي چيو ته ”يار! اسان کي نهايت
خوشي ٿي آهي، جو مومل جهڙيءَ من موٽيءَ جو هٿ
نصيب ٿيو اٿئي. شال هميشه توکي نيبه هجي! پر منهنجي
ڏاڍي آرزو آهي ته هڪواريءَ آءُ به جيڪر سندس منهن ڏسان
راڻي وراڻي ڏني ته ”قبلا! منهنجون ته اکيون ٽرن، پر مومل
اهڙي ڳالهه نه مڃيندي، جيڪڏهن هروڀرو کيس ڏسڻ جي
خواهش اٿو ته ويس بدلائي، مونسان همراھ ٿي هلو.“

جيتوڻيڪ همير سومري کي هيءَ ڳالهه ڳري لڳي،
تڏهن به ٻيو ڪو رستو نه ڏسي، لاچار ميهارڪو ويس
ڪري، ناشام جو راڻي سان گڏجي مومل جي محلات ڏي
راهي ٿيو. مومل جا راڻي لاءِ اکيون پايو ويٺي هئي، سا
کيس وڏيءَ اڪنڊ ۽ اڪير سان ملي، ۽ همير ڏي نهاري
پڇيائين ته ”هي ڪير آهي؟“ راڻي جواب ڏنو ته ”هي منهنجو
ڀاڻهو آهي.“ پر همير جي مھاندي مان ئي مومل کي معلوم
ٿيو ته قصو ٻيءَ طرح آهي، سو کيس ٽارڻ لاءِ چيائين ته
”مينهن ته ڏهي وٺ.“ همير کي ڪسجي مسجي چيو مڃڻو

ٻيو، سو تالهڙو کٽي، ويٺو مينهن ڏهڻ. هڪ ته عمر ڀر اهڙو
ڪم نه ڪيو هئائين، ٻيو ته مينهن به ڪا هئي ٿئين ڏاڍي،
سو چُرڪيندي چُرڪيندي، هٿن ۾ لقون پئجي ويس. راڻو
۽ مومل کيس ائيني ڇڏي، پاڻ وڃي آرامي ٿيا. همير
ويچارو، مصيبت جو ماريو، آخر مينهن ڏهي، پالهو ٿيو، ۽
کير جو ڀاڳيو نوڪرن کي ڏئي، جڪ کائيندو ۽ راڻي کي
دل ۾ گاريون ڏيندو، موتي اچي ماڳ رسيو.

همير سومري کي اهڙيءَ جڻ تي هيڪاري راڻي سان
بفض وڌيو، سو کيس سيڪت ڏيڻ جون سٽون سٽڻ لڳو.
اسر جو، راڻي کي قاصد هٿان چوائي موڪليائين ته ”تنهنجا
ساٿي ساڻيه لاءِ سنيري رهيا آهن، ۽ توکي پيا سارين.
سگهو خبر ڪر ته تون به ساٿ سان هلندين يا هت رهندين؟
جيڪڏهن ڍٽ ڏي ڪو نياپو نٿو ڏيڻو هجيئي، ته اسين
حاضر آهيون.“ راڻي جواب موڪليو ته ”ساڻيه کي منهنجا
سؤ سلامن جا ڏجو، مومل جي محبت ئي مون لاءِ بس آهي.
هاڻ منهنجو وطن هيءُ آهي.“ راڻي جو هيءُ رڪو نياپو سڻي،
مومل کي ڪهڪاءُ آيو. سو راڻي کي ليلائي چيائين ته
”هروڀرو يارن سان ڦٽائڻ نه گهرجي. سهڻي صلاح ته هيءُ
آهي جو هيڪر وڃي کانئن موڪلائي توڪلائي اچ.“ مومل
جي مت مڃي، راڻو يارن ڏي موڪلائي لاءِ روانو ٿيو. اڃا
وٽن پهتوئي ڪين، ته کيس چوڪنيو ٻڌي، اُٺ تي جڪڙي،
سڌو امر ڪوٽ ڏي سڻيندا ويا. اتي پهچڻ بعد، همير

سومري راڻي کي ترمر ۾ هنيو. راڻو ڳچ وقت نظر بند رهيو، ۽ مومل جي وچوڙي ۾ ڏاڍا ڏکيا ڏينهن گذاريائين. هوڏانهن مومل پڻ راڻي لاءِ رات ڏينهن واجهائيندي رهي. آخر ڪن چئن چڱن جي چوڻ تي همير مڙيو، ۽ راڻي کي بند مان ڪڍيائين؛ پر انجام ورتائينس ته ”وري مومل جو منهن به نه ڏسندين.“

پر راڻي کي مومل کان سواءِ ڪٿي تو آرام اچي؟ جيئن مڇي پاڻيءَ کان سواءِ پئي تڙيندي آهي، تيئن راڻي جي دل به محبوب بنا بيقرار هئي. اهڙا انجام ڪي عشق جي آڏو پئي سگهن؟ ستت ئي ساڄي لهي، پنهنجي پلي اُٺ تي چڙهي، لڪ چوريءَ ڪاڪ ڏي ڪاهي، وري وڃي پنهنجيءَ مومل سان مليو. اهڙيءَ طرح، جڏهن جڏهن وجه ملندو هوس، تڏهن تڏهن وڃي مومل سان رهاڻيون ڪري، موتي ماڳن تي پيو ايندو هو. انهيءَ قصي جي ڳچ وقت ڪنهن کي به ڪل ڪانه رهي. پر چوندا آهن ته ”عشق ۽ مشڪ به ڪي ڪڏهن ڳجها رهيا؟“ آخر ڳالهه ڦاٽي پيئي.

---

(1) قصه نويس چون ٿا ته راڻو روز رات جو مومل وٽ وڃي ساڻس رهاڻيون ڪري، اسر ويلي امرڪوٽ موتي ايندو هو. هن کان اڳ حاشيه ۾ (ص-24) ڄاڻايو ويو آهي ته امرڪوٽ ۽ ڪاڪ جي وچ ۾ 150 ميلن جو مفاصلو آهي. اها ڳالهه اڻ ٿيڻي آهي جو ڪوبه سوار ڪهڙي به پلي اُٺ تي رات وچ ۾ اوڻ موت ايترو پنڌ ڪري سگهي. اُن مان پتو اهو ته راڻو بعضي بعضي، موقعو وٺي، مومل وٽ ويندو هو، ۽ نه هر روز.

هڪ ڏينهن پنيڪي جو، جيئن راڻو ڪاڪ کان موٽي
 آيو هو، اُتي جي ڳاڙهي دز لڳن تان ڌوئي پئي لائين، تيئن
 سندس گهرواريءَ جي نظر ڳاڙهي پاڻيءَ تي وڃي پئي. سس
 کي سڏي، پاڻي ڏيکاري چيائينس ته:

پيتي پتو ۽ پر گهر هنڌيون ڪري شيل شڪار،
 ڪنن ويريڻ وڌو، ڪنن ڏنيس مار،
 ڪنن جيئن منجه ڪپار، رت رلا ڪڍو نڪري.

سس رت جهڙو ڳاڙهو پاڻي ڏسي، ڊڄي ويئي، سو
 سڌو ڊوڙي ويئي همير سومري وٽ. همير سومري هڪدم
 سهي ڪيو ته اهو رنگ ڪاڪ جي مٽيءَ جو آهي،
 سوسجھائين ته راڻي وعدو ٿوڙي، وري مومل سان له وچڙ
 رکي آهي. ڏاڍو ڏمر وٺي ويس، سو وري به ڪٿي ترنگ ۾
 هنيائينس؛ سندس اٺ کي پيرن ۾ ميخون هڻائي، جدو
 ڪري ڇڏيائين. راڻي کي بند ۾ ڏسي پيئس، جا همير جي
 گهر ۾ هئي، تنهنجي دل کي ڏاڍو صدمو پهتو، سو ڳچيءَ ۾
 پاند پائي، مڙس کي منت ڪيائين ته ”ڪيئن به ڪري، اڏي
 کي آزاد ڪر.“ همير پنهنجيءَ پياريءَ زال جي مرضي رکي،
 ۽ راڻي کي معافي ڏنائين.

هاڻ ته راڻو ڪليو ڪلايو مومل وٽ وڃي ٿي سگهيو،
 پنهنجيءَ پياريءَ اٺ کي هلڻ کان هلاڪ ڏسي، ڏاڍو ارمان
 ٿيس. آخر پنهنجي ميرجت کان معلوم ٿيس ته ساڳيءَ
 ڏاڇيءَ جو گونرو آهي، جو ماءُ کان به وڪ ۾ وترو آهي، ماءُ

جي پٺيان ڪيترائي ڀيرا ڪاڪ گهمي آيو آهي. پوءِ ڏاڍي خوشيءَ مان ڪنواٽ کي جهاپا ۽ جهوڙا ٻڌي، چير پارائي، سهائي سنڀرائي، مٿس سوار ٿي، مومل جي محلات ڏي رخ رکيائين، ۽ موج مان مٺي کي هونگاريندو، هيءَ لات لوندو پئي ويو:

”هل ميان ڪرهل! ته پسان ماڙيون مومل جون،
توڪي چنڊن چاريان، طرح موچاري ترهل،
اسين ماڻيون مومل، تون نايو ناڪيليون چرين.“

راڻي جي جدائيءَ ۾ مومل بيحال ٿي رهي هئي ۽ گم ٿي ڪانه هيس ته هن کي وري ڪهڙن ويرين جهليو آهي. سندس ڳڻتيءَ ۾ ڳرندي سڙندي پئي ويئي. رات ٿيندي هئي، ته هيڪاري انتظار ۽ بيقراري وڪوڙي ويندي هيس؛ ۽ پنهنجي پرينءَ کانسواءِ ٻلڪ به آرام نه ايندو هوس. پاڻ کي پريائڻ لاءِ، پنهنجيءَ وڏيءَ پيڻ سومل کي راڻي جو ويس پهراڻي، پاڻ سان گڏ ڀلنگ تي سمهاريندي هئي. قضا سان، جنهن رات راڻو سڪ ۽ سوز مان وري اچي سندس ماڙيءَ ۾ پهتو، تنهن رات به دستور موجب، ٻئي پيڻون ٻنڪ وجهيو، گهري نند ۾ غرق هيون. هيءُ منظر ڏسي، راڻي کي سخت غيرت آئي، پهريائين ته ڀانيائين ته هڪڙي ئي ڌڪ هڻي پورو ڪري ڇڏيان، پر مومل جي سهڻي صورت ڏسي هٿ چيو ئي نه ڪريس. آخر سور پي، پنهنجو لڪڻ مومل جي ڀر ۾ نشانيءَ طور رکي، پير پير ۾ ڪري، ماڙيءَ تان هيٺ لهي،

P E A S A N T

اُٺ تي چڙهي، امرڪوٽ ڏي واپس موٽي ويو. صبح جو،
 جان مومل جاڳي، ته ڏسي ته راڻي جو لڪڻ سندس ڀر ۾
 رکيو آهي. هڪدم سهي ڪيائين ته راڻو رات جو آيو هو ۽
 ڪيس ٻئي ماڻهوءَ سان گڏ ستل سمجھي رسي پوئتي ويو
 آهي. پوءِ ته ڏانهس قاصدن پٺيان قاصد روانا ڪيائين ۽
 گهڻائي ڪانگ اڏايائين، پر هو باز نه آيو. هاڻ مومل کي
 جيئڻ جنجال ٿي آيو. منهن جو رنگ ئي اڀائجي ويس،
 ويس وڳا سڀ وسري ويس، هند ۽ حجرا کائڻ پئي آيس.
 رات ڏينهن روج ۽ رازو پئي ڪيائين. راڻي کي پلپل ساري،
 نت نت سندس واٽ پئي نهاريائين. اها ئي اميد هيس ته
 ڪنهن ڏينهن راڻو راضي ٿي، واڳ واري وٽس ايندو. پر
 راڻو وڃڻ کي ويو، وري نه وريو. هاڻ مومل کان وڌيڪ
 اوسيتو سٺو نه ٿيو، سو وڻجارڪو ويس ڍڪي، ڪاڪ
 ڪڙي ڪري، امرڪوٽ ۾ اچي نڪتي. اتي راڻي جي
 محلات سامهون هڪ عاليشان ماڙي ڪڍي اڏايائين¹. ٿورن
 گهڻن ڏينهن ۾، راڻي سان ڏيٺ ٿيس. آهستي آهستي هڪ
 ٻئي وٽ اچڻ وڃڻ جو رستو رکيائون. آخر پاڻ ۾ ايتري قدر
 ته پريته ٿي وين جو کائيندا، پيئندا ۽ کيڏندا گڏ هئا. هڪ
 ڏينهن چوپڙ راند ڪندي جيئن مومل ڍارو ٿي اچليو، تيئن
 سندس ٻانهن تان ڪپڙو لهي ويو، ۽ راڻي جي اک هن جي

---

(1) انهيءَ ماڙي جا قتل نشان اڄ ڏينهن تائين امرڪوٽ کان سڌ پٺڌ
 پري ظاهر بيٺا آهن.

ٻانهن وارين تروڪڙين تي وڃي پئي. اهي ڏسي نه په
 سڃاتائين ته هيءَ مومل آهي. مومل به جڏهن ڏٺو ته راز پڌرو
 ٿي پيو تڏهن يڪدم پاڻ کي ظاهر ڪيائين. پوءِ پلٽ پائي،
 راڻي جي پيرن تي ڪري پئي، ۽ ٻاڏائي چوڻ لڳيس ته:

رُسُ مَ رُسُ گهورئو، ڇڏِ راڻا! ريڏائي،
 منهنجي ميت، ميدرا! عاقل! اڳلائي،
 لپتيج، لطيف چي، ڪامل! ڪچائي،
 ڪر معاف مڏائي، ته سوڍا! سڪياڻي ٿيان.

راڻي منهن ۾ گھنڊ پائي جواب ڏنس ته:

چني جا هيڪار، ڪيهي جوڙي تنه ول جي،
 نه ڄاڻان ٻيهار، ميڙو مٽي ڪين جيئري.

پوءِ مومل سندس دامن ۾ هٿ وجهي، عرض ڪيس ته
 ”منهنجا پيارا! آءُ آساني تي اٿي آهيان، سو پاڻ پلائي، مون
 کي پناه جو پاند ڏي.“ پر راڻو نه مڙيو. جڏهن سڀ حيل
 حوالا هلائي ٿڪي، تڏهن مايوس ٿي، گهر ڏانهن موٽي.
 ايندي ئي شرط، ڪاٺين جو آڙاھ تيار ڪرائي، وڃي ڏاڳھ
 چڙهي. راڻي کي ڪن ۾ اها خبر وڃي ڪن پئي. سو ڊوڙندو
 آڙاھ ڏانهن آيو. مومل کي مڇ ۾ ڏسي، سندس به دل اُپري
 آئي، اکين ۾ آب آئي، ٽپو ڏيئي، مٽي مڇ ۾ ڪاهي پيو؛ ۽
 پتنگ وانگي مومل مٿان پاڻ صدقو ڪيائين.
 شاھ جي شعر جو اڪثر مضمون آهي: ”انسان جي

طالب علم جو طلب

ڌڻيءَ لاءِ ڳولا. ”هن سر ۾ قصو ئي اُٿو ٿيو پوي. هتي خود خدا انسان جو ڳولا ٿو ٿئي ٿو. ڪن ٻين سرن ۾ پڻ انهيءَ ”اُٿي طلب“ ڏي اشارا موجود آهن، جهڙوڪ سر ڪلياڻ (31.3) ۾:

”تو جنين جي تات، تن پڻ آهي تنهنجي،
فاڌڪروني اڌڪرڪم؛ اي پروڙج بات.“

سر سهڻيءَ (13.1) ۾:

”پڇن جي ميهار کي، پڇي سي ميهار،

۽ سر سسئيءَ آبريءَ (8.1) ۾:

”اندر جنين اڃ، پاڻي اڃيو ان کي.“

مگر هن ساري سر جو مضمون ئي انهيءَ اصول تي ٻڌل آهي.¹ انسان جو هميشه حق جو طالبو آهي، تنهن مان ئي ثابت آهي ته حق به انسان جو طالبو آهي. حقيقت ۾ طالب مطلوب آهي ۽ مطلوب طالب. پاسڪل، هڪ فرينچ صوفيءَ جو گفتو آهي ته ”جي اسان حق کي ڳولي نه لڌو هجي ها، ته ان جي ڳولا هرگز نه ڪريون ها.“ رومي به مثنويءَ ۾ ساڳيءَ تند ٿو تنواري:

---

(1) هڪ انگريز صوفي شاعر، فرانسز ٽامسن نالي (1859-1907ع) پنهنجي مشهور نظم ”هائونڊ آف هيون“ ۾ ”التيءَ طلب“ جي اُپٽار ڪئي آهي.

”هر ڪه عاشق ديديش معشوق دان،
 ڪو بنسبت هست هم اين هم آن،
 تشنگان گر آب جويند از جهان،
 آب هم جويد بعالم تشنگان.“

يعني ”جنهن کي تون عاشق ڏسين ٿو، تنهن کي معشوق ڪري به ڄاڻ، ڇو ته نسبتاً اهو هيئن به آهي هونئن به آهي؛ اڃايل جيڪڏهن جهان ۾ پاڻيءَ لاءِ پيا واجهائين ته پاڻي به دنيا ۾ اڃايل لاءِ پيو واجهائي.“

ڪائنات ڪيڏي به ڪشادي هجي ۽ انسان ڪهڙيءَ به ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڪٿي پاڻ لڪائي، تڏهن به خدا پنهنجي دوربين نظر سان کيس ڳولي، اونڌاهيءَ مان ڪڍي، روشنائيءَ ۾ آڻي ٿو. مومل وڏائي وس ڪيا ته ڪنهن عاشق جي ور نه چڙهان، ۽ هنر حرفتون هلائي ڪجهه وقت قابو رهي، پر جڏهن راڻي جهڙو جبرو عاشق سندس طالبو ٿي آيو، تڏهن سندس باطل بازين ڪو بقاء نه ڪيو.

مومل مان مراد آهي: اهو انسان جو ڌڻيءَ کان منهن موڙي پاڻ لڪائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. جيئن مومل سحر سازي ڪري، پنهنجي چوگرد ور ونگر پيچرا بنائي، پاڻ کي پوشيده رکي، پنهنجي عاشقن کي نٿائي پئي ڇڏيو، تيئن انسان به پنهنجي چوڌاري حرصن حوسن ۽ طرح طرح جي دنيوي اسبابن جو چار پڪيڙي، پاڻ کي ڌڻيءَ کان محروم رکڻ ۾ مشغول ٿيو وڃي. پر اهي ور وڪڙ خدا کان ڳجهي

نٿا رهن. جتي ٻيو ڪوبه وانهڙو جيڪر منجهي مري، اتي هو سنئون رستو پيدا ڪيو، ويو مٿانئس ڪڙڪي. مائسٽر ايڪرٽ، هڪ مشهور جرمن صوفيءَ چيو آهي ته ”جو حق کان ٿهي ٿو، سو آخر وڃيو حق جي هنج ۾ پوي.“

پر جنهن انسان کي خدا چوڄ پئي، ڳولهي ڳولهي، پنهنجي گود ۾ وهاريو آهي تنهنجي تر جيتري به خطا سهي نه ٿو سگهي. هو چاهي ٿو ته اهڙو مقبول ٻانهو هميشه سندس محبت ۾ ئي مخمور هجي. قضا سان، جيڪڏهن کانئس امتحان وٺڻ لاءِ، پاڻ ڪسڪائي وڃي، تڏهن به هن کي هر دم حاضر ناظر ڄاڻي، ساڻس سچو رهڻ گهرجيس؛ ۽ ٻئي ڪنهن کي به ساڻس شريڪ ڪرڻ نه جڳائيس. خدا وٽ شرڪ سڀني ڏوهن ۾ بچڙو ڏوه آهي. روميءَ انهيءَ ڳالهه ڏانهن اشارو ڪندي، چيو آهي ته:

شاه را غيرت بود بر هر که او،
 بو گزيند بعد از آنکه دید رو.

يعني، ”بادشاه کي انهيءَ شخص تي غيرت اچي ٿي، جو سندس منهن ڏسڻ بعد (کيس ڇڏي)، فقط سندس پوءِ پٺيان متوالو ٿئي ٿو.“ مومل به سچي راڻي کي ڇڏي، جڙتو راڻو بنائي، ان سان پاڻ پريايو، جهڙيءَ ريت بني اسرائيلن گابي کي جڙتو خدا بنائي، ان جو سجدو ڪيو. انهيءَ ڪن جي خطا خاطر مومل کي راڻي جي غيرت جي سزا يوبڳتي پيئي. ۽ وري تيستائين راڻي جو وصال نصيب نه ٿيس

جيستائين پاڻ کي جلائي پسم نه ڪيائين. اهڙيءَ طرح اهو
ڌڻيءَ ڏٺو ٻانهو، جو عارضي فراق واري وقت ۾ ٻيو ڪو
ٻوٽو بنائي ان سان روح ريجهائي ٿو، تنهن کي وري خدا جو
ديدار تيستائين حاصل نٿو ٿئي، جيستائين غير گمان
ڪڍي، مرڻ کان اڳ، پاڻ کي نٿو ماري.

عمر ۽ مارئي

عمر مارئيءَ جو قصو سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ مشهور آهي، ۽ ڪيترن صاحبن ان کي نثر ۾ توڙي نظم ۾ آندو آهي. مير طاهر محمد، جنهن سنڌ جي تاريخ نالي ”تاريخ طاهري“، سنه 1621ع ۾ جوڙي راس ڪئي، تنهن هيءَ قصو به ان ڪتاب ۾ درج ڪيو آهي. هن صاحب جي هڪ ٻي تصنيف ”ناز و نياز“ نالي آهي، جنهن ۾ سنڌ جون جهونيون ڪهاڻيون شعر ۾ نقل ڪيون اٿس. ”تاريخ طاهريءَ“ ۾ چوي ٿو ته جڏهن نواب مرزا خانخاناڻ ٺٽي کي پنهنجي قبضي ۾ آندو، تڏهن شهر جي مکيه ماڻهن کي پاڻ وٽ سڏايائين، ۽ انهن مان مرزا جاني بيگ ۽ ٻين ڪن سکر ماڻهن کي ساڻ ڪري، اڪبر بادشاهه جي دربار ڏانهن روانو ٿيو. دهليءَ ۾ پهچڻ شرط، سنڌ جي رفيقن کي اڪبر جي ملاقات ڪرايائين. خبرون چارون ڏيندي وڻندي، مارئيءَ جو ذڪر اچي نڪتو. اڪبر انهيءَ دم مرزا جاني بيگ کي فرمايو ته ”مارئيءَ جو سربستو احوال ڪري سٿايو.“ مرزا جاني بيگ ورائي ڏني ته ”قبلا هن غلام پاڻ سان مرزا مقيم

نالي هڪ شاعر آندو آهي، جو سنڌي توڙي فارسيءَ جو ماهر آهي ۽ کيس هن حقيقت جي پوري پوري پروڙ آهي. جي اجازت هجي، ته آڻي حاضر ڪريانس. ”مرزا جاني بيگ کي خود ساري قصي جي سڌ هئي، پر آرزو هئس ته ڪنهن بهاني مڙيوئي شاعر جي شهنشاه سان ڏيٺ ڪرايان. اڪبر اجازت ڏني، شاعر ڪچهريءَ ۾ ڪوٺايو ويو. پر هن ويچارِي ماريءَ جو نالو مس ٻڌو هو، سو اُبتو سبتو پئي بڪيائين؛ ۽ پڻ چوڻ لڳو ته ماريءَ کي عمر مان هڪ پٽ به ڄائو هو. اهڙيءَ اڻ ڄاڻائيءَ تان اڪبر کي سخت مٺيان لڳي، ۽ شاعر شرمندو ٿيو. پوءِ ته مرزا جاني بيگ سمورو احوال ڪري سڻايو، جو سڀنيءَ کي اهڙو ته وڻيو جو ماريءَ جا بيت سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ وري وري پئي چيائون.

علي شير قانع به ”تحفه الڪرام“ ۾ هيءَ قصو بيان ڪيو آهي. پر جيئن ته هيءُ ڪتاب سنه 1767ع ڌاري لکجي تيار ٿيو، تنهن ڪري منجهس آيل احوال ”تاريخ طاهري“ تان ئي نقل ڪيو ويو ٿو ڏسجي. عام روايت آهي ته شاه عنات پهريون ئي شاعر هو، جنهن ماريءَ جا بيت سنڌي ٻوليءَ ۾ چيا، ۽ پڻ شاه عبداللطيف کي ماريءَ جو مذڪوره سڻائي، منجهس ماريءَ جي بيتن چوڻ جو شوق پيدا ڪيو. هيٺ ڏنل آکاڻيءَ جي سٺا انهن ٻنهيءَ تاريخن ۾ آيل احوال مطابق رکي وئي آهي، مگر ان کي شاه جي منظوم ڪيل واقعن سان ملائي، وڌيڪ مائيدار ڪيو ويو آهي.

عمر سومري¹ جي زماني ۾، ٿر ملڪ جي ملير ڳوٺ ۾، ٻالهي نالي هڪ پنهور رهندو هو. هيءُ مسڪين مارو ۽ سندس زال ماڏوئي² سارو ڏينهن مال سان پهري اُن کي جهنگ ڇاري ايندا هئا. سندن گذران ڌڻ ڏوئري ۽ جهڻ مڪڻ تي هوندو هو. ٻني ٻارو به هون، جنهن جي پوک ڦوڳ نالي دڪ هاريءَ جي همراهيءَ سان ڪندا هئا. سڪي ٻني هڪ نياڻي ڄائي هئي. جا ڄاڻنديئي حور جهڙي حسين هئي. جيئن ويئي وڌندي تيئن ويئي. هيڪاري سونهن ۾ سرس ٿيندي. آخر جڏهن سامائي، تڏهن سندس حسن جي هاڪ هندين ماڳين هلي ويئي. اها سويپاوان سندري، جا مارو ڦرم جو مرڪ هئي، تنهن کي سڏيندا ئي ”مارئي“ هئا.

(1) تحفة الكرام جي سند موجب عمر سومري سنه 1255ع کان وٺي سنه 1300ع تائين حڪومت ڪئي. پر تاريخ طاهريءَ جو مصنف چوي ٿو ته ”خبر نه ٿي پوي ته عمر ڪيترو وقت حڪومت ڪئي، پر سارو وقت اڻڄاتل عملن ۾ صرف ڪيائين ۽ رعيت جي شرم ۾ هٿ وجهڻ جي بچڙي علت هوندي هئس.“

(2) دڪي قصه نويس ماڏوئيءَ کي مهراڌ يا مهراڌي به ڪري سڏين ٿا. برتن صاحب پنهنجي ڪتاب ”سنڌ ۽ انجا ماڻهو“ (ص-107) ۾ مارئي جي ڳالهه ڪندي، چوي ٿو ته ماڏوئي اصل لاکي ڦلاتيءَ جي گهر ۾ هئي جتان پالڻو کيس پڄاڻي، ملير ۾ وٺي آيو هو. ان وقت مارئي اڳتي ڳرپ ۾ هيس. ڪڇ ملڪ جي ڪهاڻين ۾ پڻ اهڙو اشارو ٿيل آهي، مگر انهن ۾ ڄاڻايل آهي ته ٻالهي مهراڌيءَ کي ڌرم جي ڌيءُ ڪري سڏيائون. پر اها ڳالهه نڪي شاھ جي ڏنل احوال، نڪي تاريخ طاهريءَ ۽ تحفة الكرام جي مطابق آهي. شڪ نه آهي ته ڪنهن قصه نويس جي دماغ جو ڌرم پختو آهي.

”پڪي منجه پدمڻي، ڪر ڏئي وراڪا وڃ،
جهڙيءَ صورت سڄ، تهڙيءَ مورت مارئي.“

بالڻي کان ئي ڦوڳ جو مارئي تي ڏاڍو ارواح هوندو هو. هاڻ ته سندس جوانيءَ جو جلوه پسي، ويتر مٿس مست ٿي پيو. آخر پاڻ جهلي نه سگهيو، سو هڪ ڏينهن وجهه وٺي پاڻي کان مارئي جو سڱ گهريائين. پاڻي ته مارئيءَ جي مائٽي پنهنجي هڪ نياڻيءَ کي تسين سان اڳيئي ڪري ڇڏي هئي، سو صفا نابري واريائين. ڦوڳ جون آسون اميدون سڀ پٽ پئجي ويون ۽ نهن کان چوڻيءَ تائين باهه وٺي ويس. پوءِ ته ساڙ ۽ حسد وچان وڃي وٺڻ جون سٽون سٽڻ لڳو. ٻه پهچائي، آخر اها رت رٿيائين ته ڪو حيلو هلائي، مارئيءَ کي عمر جي ڦندي ۾ ڦاسايان. انهيءَ مراد سان ملير ڇڏي اتي امرڪوٽ ڏي پنڌ پيو، ۽ سٽون ڏيندو ست تي اچي منزل مقصود تي پهتو. عمر اوڏي مهل پنهنجن اميرن وزيرن سان ڪچهري ڪيو ويٺو هو؛ ۽ کين هدايتون پئي ڪيائين ته رعيت سان ستم ڪرڻ آهي پنهنجي پير تي ڪهاڙو هڻڻ. اوچتو سندس اک وڃي ڦوڳ تي پئي جو در وٽ داد لاءِ دانهون ڪري رهيو هو. هن کي هڪدم سڏائي، ڪانئس پڇيائين ته ”تون ڪير آهين، ۽ توسان ڪهڙي ويدن آهي؟“ ڦوڳ هٿ ادب جا ٻڌي، عرض ڪيو ته ”جيئندا قبل! هن بندي کي حضور جن سان هڪ خلاصي خبر ڪرڻي آهي.“ عمر انهيءَ ساعت ڪچهري برخاست ڪئي ۽ ڦوڳ کي

فرمايو ته ”چؤ، جيڪو چوڻو هجيئي.“ ڦوڳ عرض ڪيو ته ”جهان پناه! ملير جي ڳوٺ ۾ مارئيءَ نالي هڪ نينگر آهي، جنهن جي سونهن جي ڪهڙي صفت ڪريان! آهي سا ڌنار جي ڌيءُ پر سج به سندس اڳيان سر نمائي ٿو. لڳن تي ليڙون اٿس پر جي لاکيڻو لباس پهري، ته هوند پرين کي به پري بيهاري. اهڙي من موهڻي مورت شاهي محلات ۾ ئي سونهي.“

اهو احوال سڻي، عمر کان نياءَ جون نضاحتون وسري ويئون. مارئيءَ جي اڻ ڏٺل صورت تي اکن چڪن ٿي پيو ۽ پڪو پرن ڪيائين ته کيس حيلي بهاني هٿ ڪري، پنهنجي پٽ راڻي بنائيندس. پوءِ پاڻ ۽ ڦوڳ ويس بدلائي، وهٽ پلائي ملير ڏي ڪاهيندا ويا. ٻه چار منزلون ماري ٿئين ڏينهن سج اڀري، اچي ملير کي اوڏو پيا¹ هاڻ پاڻ ۾ پهڻ لڳا ته ڪهڙيءَ ريت مارئيءَ کي ڦسلائي ڦندي ۾ آڻجي. اهي گهاٽ گهريندا، اچي ڳوٺ واري ڪوه وٽ نڪتا.

ٿر جا ڪوه اڪثر اونهائين ٿا، جن مان پاڻي ڪڍڻ البت وقت پڇي، انهيءَ سبب ترجائيون آڌيءَ اُٿي سنجڻ

(1) امرڪوٽ ملير کان پنجاه ڪوه پري آهي. رسالي جي قلمي نسخن ۾ ”امرڪوٽ“ جو لفظ ”الف“ نه ”عين“ سان لکيل آهي. اها ئي صحيح هجي آهي، ڇو ته امرڪوٽ جو شهر پرمار گهراڻي جي راجپوت امر سنگ اتڪل يارهين صديءَ عيسويءَ ۾ ٻڌايو هو، ۽ عمر سومري سان ڪوه واسطو ڪونه اٿس (ڏسو ٿاڊ صاحب جو راجستان، جلد 2، ص-234)

وينديون آهن. ۽ جيڪي ويسليون ٿي سمهي رهنديون آهن، تن کي ڏينهن جو وارو مشڪل ملندو آهي، چو ته پوءِ گهر جي بيءَ ورتڻ ۾ ئي رڌل رهنديون آهن. مارئي به، راج جي رواج پٽاندر، هر روز وڏيءَ وير اٿي، کوه تي پاڻي ڀرڻ ويندي هئي. قضا سان، اڄ نند نهوڙي نيو هوس، سو جيئن جاڳي، تيئن گهڙو کڻي، اٿي کوه ڏي هلي. اتي سندس هڪ ساهيڙي به بيٺي هئي، جنهن سان اڃان ڪلياڻن ڪيڪاريائين پئي، اوچتو سندس اک پريان اُٺ تي ايندڙ مسافر تي وڃي پئي. انهن اوڻو آدمين کي ڏسي، مارئي هيسجي ويئي؛ گهڙو اتي ئي قتل ڪري، پويان پيرڪرڻ لڳي. پر سندس ساهيڙيءَ کيس همٿائي چيو ته ”چو ٿي چرڪين؟ هي ويچارا ڪي وانهڙو ٿا ڏسجن. الائجي متان پاڻ ۽ سندس وهڻ اڃايل هجن، ۽ پاڻيءَ لاءِ هيڏانهن ايندا هجن، گهڻي ۾ گهڻو ته به پاڻ کان پاڻيءَ لپ گهرندا، ۽ ان جي عيوض پاڻ به کائڻ ملڪ جو واءُ ساءُ لهنديونسين.“ ساهيڙيءَ جي صلاح تي لڳي، جهڙو موتي تڙ تي آئي، ته وانهڙو به اچي مٿانئس ڪڙڪيا. ڦوڳ اڳتي عمر کي ڦوڪ ڏيئي ڇڏي هئي ته مارئي اها اٿي. اهڙو حسن پسي، عمر جي نينهن کي نئون نيش اچي ويو. پوءِ پاڻيءَ پيئڻ جو بهانو ڪري، اُٺ هڻائي، لهي هيٺ ٿيو، ۽ اڳيرو وڏي مارئيءَ کي منٿ ڪيائين ته پاڻي ڍڪ پيار.“

تڏهن مارئيءَ ماڳهين ڪڍيو، آب اچو ڪر ڪير،

آڱرين وڇو ڪرڻو، لاهيو وجهي نير،
منجهان حب همير، ٿو گهورون وجهي گهوڻو.

ويچاريءَ وسوڙيل جيئن پاڻيءَ پري عمر کي ٿي آچيو،
تيئن هن کيس باز ڪان جهلي، کڻي اٺ تي چاڙهيو، ۽
واڳون وٺي، اُتي وطن ڏي وريو.

امر ڪوٽ ۾ اچڻ سان، عمر مارئيءَ کي نيئي وڃي
محلات ۾ قابو ڪيو. رات جو وٽس لنگهي ويو. ڏسي ته
هوءَ رت پيئي روئي، سو کيس چوڻ لڳو ته ”روڄ راڙي مان
ڇا ورنڊو؟ ڏڌو کير وري ٿين ڪين پوندو. هاڻي هتيئي
رهِي، منهنجي پٽ راڻي ٿي ويه. منهنجون ٻيون سڀ راڻيون
تنهنجيون گوليون ٿي گذارينديون، ۽ آءُ به ساري عمر تنهنجو
ٻٽو ٻانهو ٿي گذاريندس.“ پر مارئي جيئن ويئي پنهنجا پڪا ۽
پنهوار ياد ڪندي، تيئن ويتر ويئي هنجون هاريندي. آخر
جڏهن عمر گهڻو ستايس، تڏهن جواب ڏنائينس ته ”منهنجون
کيتسين سان ازل کان ئي لائون لئل آهن، سو هن بنا منهنجو
جيءُ بڻي ڪنهن سان مور نه بجهندو. مهر ڪري، مون کي
موڪل ڏي ته آءُ موتي ملير وڃان.“ پر عمر نه مڙيو ۽
سمجهائين ته جيئن وقت ويندو گذرندو تيئن مارئي ويندي
هوڏ تان هٽندي. سندس اها اميد اجائي هئي. جيئن ويئي
ويرم پوندي، تيئن مارئيءَ جي من ۾ ويئي عمر لاءِ ڌڪار
وڌيڪ ٿيندي. راتو ڏينهن سانين کي ساري، پيئي جهرندي ۽
جهڄندي هئي. پر انهن مان به ڪو واهرو ڪونه وريو.

عمر به سندس پچر نه ڇڏي. روز رات جو وڃي لالچون ڏيئي، ريهيندو ريپيندو هوس. پر مارئيءَ پکن جي پريت ماريَن سان مور نه مٽي. مارن لاءِ جا اندر ۾ اڪير هيس، سا هرگز مائي نه ٿي ٿيس. عمر جي پٽ پٽيهرن ۽ بخمل بافتن کي اباڻيءَ لوڻيءَ جو مٽ نه ڪيائين هن جي سونن روپن ڳهڻن، عطرن عنبرن، پلائن، ست رچين ۽ ميون مٺاين کي تڇ برابر ڪري سمجهيائين. عمر گهڻو ئي ڌٻاڙيس، پر وريوئي ڪين. آخر ڏم وچان ڪٽي ڪوٽ ۾ قيد ڪيائينس، بس، پوءِ ته ويچارِيءَ کي ٻنهي پارين حياتي وه ٿي آئي. هيڏانهن عمر جا اهنج ۽ ايڏاءِ، هوڏانهن مارن جي لاغرضي ۽ بيپرواهي! اتر لڳي ڪوھ تان ڪڇي آئي هئي، مٿان اچي واهوندا وريا. مارن جون مند مند جون هاجون ياد ڪري، هنجون پئي هاريندي هئي. سندس ورلاپ ٻڏي، واتهڙو به اکين مان آب پيا آئيندا هئا. جي سائبرِا اچي سار لهنس ها، ته بندي بند نه ساري ها.

هاڻ اچي مينهن جي موسم ٿي آهي. مارو مال ڪاهي، ڏين پٽين پڪڙجي ويا آهن. هرڪو پنهنجي هاج ڪم ۾ ئي پورو آهي. مارئي جو محلن ۾ هيٺون پيو منجهي. نااميدي ۽ نراسائي وڪوڙي ويئي اٿس. ڪٿي ڪسي، ليڙون ليڙون ٿي ويئي اٿس. ڇڳن ۾ چيڙه پئجي ويا اٿس. دل ۾ جا درد جي دونهن پئي دڪيس، تنهن هڻي منهن ميرو ڪري وڌو اٿس. کاڌو پيتو ڇڏي ڏنو اٿس ۽ مرڻ وهڻي

پڻ ڏسندا آهن

اچي ٿي آهي. سو عمر کي سڏائي، کيس ٻاڏائي چوي ٿي ته ”جيئري ته آجائيءَ جو ڏينهن نه ڏنم. هاڻي وطن لاءِ واجهائيندي. جي هت ئي مري وڃان، ته مهر ڪري، منهنجو مڙھ ملير روانو ڪج. ۽ دفن ڪفن ويو. مر ۽ لوڻان جي بدران، ان کي منهنجي ڏاڏڻي ڏيھ جي ولين جو واس ڏج“ ايئن چئي، ساڻي ٿي ڪري پئي.

مارئي کي هل هلاڻ ۾ ڏسي، عمر جي دل اُٿلي آئي؛ سو هڪدم سندس بند خلاص ڪيائين. پر هڪواريءَ وري کيس وينتي ڪري، چيائين ته:

”در دروازا، دريون، هاڻي هتي هو،
ڪوڙين اڏيان ڪيترا، تنبو مٽاءُ تو،
جي مل نه آيا مارئي، تنين رڙ م رو،
ڪوڪٽ آهي ڪو، پسي پهنوارن ۾،

مارئي وراڻي ڏني ته:

”سنهي سئي سبيو، مون ماروءَ سين ساھ،
ويني ساريان، سومرا! گولاڙا ۽ گاه،
هنئون منهنجو هٿ ٿيو، هت مٽي ۽ ماھ،
پکن منجه پساھ، قالب آهي ڪوٽ ۾،“

اهڙو ست ۽ سچائي ڏسي، عمر جو من ڀڄي پيو. هاڻي هن ستيءَ کي پنهنجي سڳي پيڻ ڪري سمجهڻ لڳو، ۽ مارن ڏانهن ماڻهو مڪائين ته ”اچي پنهنجي امانت وٺي

وڃو. هي سنيهو سڻي، ويچارن مارن ۾ نئون ساھ پيو. پر
 شڪ پين ته متان عمر اسان کي ڪوڙو دلبو ڏيندو هجي، سو
 هڪ اوني سنيرائي روانو ڪيائون ته وڃي سد سماءُ لهي
 اچي. اونيءَ امر ڪوٽ ۾ پهچي مارئيءَ سان ملاقات ڪئي
 ۽ دلداري ڏيئي چيائين ته جهڙو ست سيل رکيو اٿئي،
 تهڙوئي رکيو اچجانءِ. اجهو واهر ورياکي وريا. پوءِ وهلوئي
 ملير موٽيو، ۽ مارن کي وڃي سارو حال ٻڌايائين. ساري ڏيھ
 ۾ واڌايون وري ويئون. پوءِ ته مارئيءَ جا مائٽ ۽ ڪيتسين
 گڏجي امر ڪوٽ آيا. عمر ساڻن وڏا سهج ڪيا، ۽ مارئيءَ
 کي سوکڙيون سڙيون ڏيئي، کيس سندن حوالي ڪيو.¹

”تاريخ طاهري، جو مصنف چوي ٿو ته ”ڪيتسين جي
 من ۾ مارئي بنسبت بدگمان ويهي ويو، سو کائينس گوشو پيو
 ڪندو هو، ۽ اُتندي وهندي ويڻ پيو وجهندو هوس. سانگي
 سان عمر کي پتو پئي ويو ته ڪيئن نه ڪيتسين مارئيءَ جي
 ست ۾ شڪ آئي، خود سندس بدنامي ڪري رهيو آهي.
 ڏاڍي مٺيان لڳس، سو هڪدم فوج سنيرائي، مارن تي حملو
 ڪرايائين. مارن کي به ڪڙڪ پئجي ويئي، سو اُتي ڀڳا. هاڻ

---

(1) رواجي قصه نويس مارئيءَ جي آزاديءَ جو احوال ٻيءَ نموني ڪن
 ٿا. چون ٿا ته ڪيتسين لڪ چوريءَ مارئيءَ کي امر ڪوٽ وڃي مليو.
 پاڻ ۾ صلاح ڪيائون ته مارئي ڪو بهانو ڪري فلاڻي ڏينهن فلاڻي
 پير جي زيارت لاءِ ويندي، جتي ڪيتسين اُت سميت هڪيو هوندو، ۽
 کيس اُت تي چاڙهي ساڻيھ ڏي سڻيندو ويندو. پوءِ اها رت عمل ۾
 آئي، مارئيءَ پاڻ کي آزاد ڪيو. تاريخ طاهريءَ توڙي تحفه الڪرام
 موجب مارئي پريا ٻارهن مهينا عمر جي بند ۾ هئي.

تہ ھيڪاري وڌيڪ چڙيجو ٿيڻ لڳي. تنهن تي عمر ماڻهن کي چوڻ لڳو تہ هن ستيءَ جو ور چو تو کيس مفت آزاري؟ اها ڪا خبر پويس ٿي تہ ايئن ڪرڻ سان نہ فقط پنهنجيءَ زال جي، پر منهنجي بہ شهرت ٿو ڪري؟ هيءَ روڻداد ڏسي، مارئيءَ کي ڏاڍو ارمان ٿيو. پوءِ هيءَ پتورتا، نيات جي زالن کي تسلي ڏيئي پنهنجي ست جي زور تي سڌو عمر وٽ لنگهي ويئي؛ ۽ وڃي چيائينس تہ ”تون هن ملڪ جو والي آهين، جي اهڙا اُبتا پار نہ هلين ها، تہ اڄ نہ پاڻ کي پٿاڻين ها، نہ مونکي. پراڻي لڄ کي ٻارهن مهينا ڪوٽ ۾ قابو رکي، ناحق هن کي شڪ شڪي جو شڪار بنائيو، لوڪ کي سچ ڪوڙ جي ڪهڙي ڪل؟ جي اسان تي بهتان رکيائون، تہ اُن ۾ ڪهڙو عجب؟ غيرت وڃان جي منهنجو پتار مون کي هڻي ماري وڃهي، تہ بہ ڏوهي نہ چئبو. تلافي تہ ڪانه ڪئي اٿلو آيو آهين ڏکويلن کي وڌيڪ ڏکيوڻ! پنهنجا افعال ساري، امين ٿي ڏس تہ ڪنهنجو ڏوه آهي. عمر کي اها ڳالهه دل سان لڳي آئي، ۽ پنهنجي ڪئي کان پشيمان ٿي، فوج واپس گهراڻي ورتائين. پوءِ ڪيتسين کي سڏائي چيائين تہ قسم ڪئي ٿو چوان تہ مون ڪا خيانت ڪانه ڪئي آهي. انهيءَ ڳالهه کي ثابت ڪرڻ لاءِ آءُ هندو ڌرم جي ڪهڙيءَ بہ پريڪشا لاءِ تيار آهيان.“¹ پر مارئي نہ مڃيو ۽ چوڻ لڳي تہ

(1) مارئيءَ جي هندو يا مسلمان هئڻ تي گهڻو بحث مباحثو هلندو آيو آهي، پر تاريخ ٻاهريءَ جي هن هيٺ ايندڙ گفتي: ”هاڻ هندن جي نظر

”پريڪشا مون کي ئي جڳائي، من ايئن ئي پاڻ تان ۽ پنهنجي
ڪر تان ڪارنهن جو ٽڪو لاهيان.“ اها رت قبول ٿي. پوءِ
هڪ آڙاھ تيار ڪرايو ويو، ۽ منجهس هڪ لوھ جي سيخ
تپائڻ لاءِ وڌي ويئي. جڏهن تپي لال ٿي، ۽ ڪنوڻ جيئن
جهلڪا ڏيڻ لڳي، تڏهن مارئي ان کي هٿن ۾ جهلي بيٺي.
خدا جي جوڙ، جو لهس به ڪانه آيس. هاڻ هندن جي نظر ۾
هوءَ سڀ عيب کان آجي ٿي ۽ سڀنيءَ کي تصديق ٿي هوءَ
تحقيق ستي آهي. قدرت جو اهڙو عجيب رنگ پسي، عمر به
پنهنجيءَ سچائيءَ ثابت ڪرڻ لاءِ مٽي مچ ۾ ڪاهي پيو.
سندس وارو به ونڱو نه ٿيو. هاڻي ماڻهن جا وات بند ٿي ويا.
هن کان پوءِ ڪيتسين ۽ مارئيءَ پاڻ ۾ محبت ونڊي، باقيءَ
حياتيءَ جا ڏينهن سک سانت ۾ گذارڻ لڳا¹

هن سر ۾ شاھ انسان جي اصلوڪي وطن جي ايتار
ڪئي آهي. ڪو وقت هو، جو هيءُ سارو عالم عدم جي
اوڙاھ ۾ غرق هو. پر جڏهن خدا خواهش ڪئي ته پنهنجي
ذات ۽ صفات جي لڪل خزاني کي کولي ظاهر ڪريان،
تڏهن ”ڪن“ چئي، ڪائنات کي وجود ۾ آندائين، ۽
انسانن جا روح خلقي، انهن کان وفاداريءَ جو واعدو وٺي،

۾ وغيره“ مان صاف ظاهر آهي ته مارئي هندو هئي. شايد هيل تائين
ڪنهن تڪليف وٺي، اهو ڪتاب نظر مان نه ڪڍيو آهي، انهيءَ
ڪري ئي ايترو اجايو بحث هلندو آيو آهي.
(1) تحفه الڪرام جو مصنف به اها ساڳي ڳالهه ٿو ڪري.

کين عالم ارواح ۾ رکيائين. جيئن مارئيءَ ملير ۾ جهل پل بنا. سرتين سان پاڻ ريجهائي، روح رچنديون پئي ڪيون، ۽ پنهنجي محبوب کيتسين سان محبت وندي، سندس خدمت ۾ حياتي سڦلي پئي ڪئي، تيئن روحن به وحدت جي واديءَ ۾ هڪ ٻئي سان رهائيون ڪري، عرش جي ڪنگرن مٿان پکين جيان پرواز ڪري، پنهنجي رب جي الفت ۽ عبادت ۾ زندگي صرف پئي ڪئي. آخر جڏهن ”اهبطو“¹ جو امر ٿيو ۽ روح جسماني جامو پهري، عرش تان لهي فرش تي پيا، تڏهن ساڻن اهڙي ڪار ٿي جهڙي مارئيءَ سان امر ڪوٽ ۾.

هاڻي روح نه فقط اچي دنيا جي ڪوٽ ۾ قابو ٿيا، پر نفس جي ڦندي ۾ پڻ ڦاسي ويا. ڪيترا ته مجازي مزو جو شڪار بنجي، پنهنجو سائيه وساري ويهي رهيا. حديث ۾ فرمايل آهي ته ”الدنيا سجن للمؤمنين و جنة للكافرين“ يعني ”هيءَ دنيا مومنن لاءِ قيد آهي ۽ ڪافرن لاءِ بهشت. اصل انسانن کي هن بنديخاني ۾ بنهه آرام نٿو اچي. جيئن مارئيءَ جو قالب ڪوٽ ۾ هو، پر قلب ملير ۾، تيئن اهڙن انسانن جو به بت بنديخاني ۾ آهي. مگر سندن من هميشه لامڪان ۾ پيو وسي. رات ڏينهن حقيقي محبوب کي ساري، اکين مان ارتو آب پيا هارين. هوڏانهن نفس به عمر وانگر ڪنجون ڪنيو بيٺو آهي ته کين ڌتاري، ڌڻيءَ کان ڌار

(1) يعني هيٺ الهو.

ڪريان. گهڻي تاب دڙڪا ٿو ڪرين، گهڻي لپ لالچون ٿو ڏين، پر هو مارئيءَ وانگر ثابت قدم رهي، نڪي ٿا ساڻيھ جي سارچڙين ۽ نڪي ٿا محبوب کان منهن موڙين، اٺ ئي پھر نفس سان جنگ جوٽيندا پيا اچن. نفس بہ آخر نا اميد ٿي، سندن پچر ئي ڇڏيو ڏئي. پوءِ جيئن ملير مارئي مدد لاءِ هڪ قاصد ڪهي آيو هو، تيئن اهڙن مقبول ٻانهن جي لاءِ بہ خدا جي طرفان ڪونہ ڪو هادي اچڻو پيدا ٿئي، جو کين نفس جي قيد مان آزاد ڪري، ويڻو ابد لاءِ محبوب جو مشاهدو ماڻائي.

جاميءَ پنهنجي ڪتاب ”يوسف زليخا“ ۾ هن حقيقت ڏانهن نهايت دلچسپ اشارو ڪيو آهي:

”دلا تاڪي درين کاخ مجازي.

ڪني مانند طفلان خاکبازي؟

توئي آن دست پرور مرغ گستاخ

ڪہ بود آشیان بیرون ازین کاخ؛

چرا زان آشیان بیگانه گشتي؟

چو دونان چغد این ویرانه گشتي؟

بیفشان بال و پر ز آمیزش خاک

بپر تان ڪنگر ایوان افلاک.

يعني، ”اي روح! تون هن مجازي محلات ۾ ڪيترو وقت ٻارن وانگر مٽيءَ سان پيو کيڏين؟ تون اهو دادلو ڪوڏ نپايل پڪي آهين، جنهن جو اصلوڪو آڪيرو هن فاني

محلات کان ٻاهر هو. ڇو انهيءَ آڪيري کي ڇڏي، ويڳاڻو
ٿيو، ڇٻري وانگر هن دنيا جي ويراني ۾ پيو پٽڪين؟ هن
دنيا جي خاڪ پنهنجن ڀرن تان ڇنڊي، وڃي عرش جي
ڪنگرن تي پرواز ڪري ويه.

نوري ۽ ڄام تماچي

نمي گهراڻي¹ جي هاڪاري حاڪم ڄام تماچي جي

(1) سما اصل جادو گهراڻي جا راجپوت هئا. سنه 1053ع ڌاري؛ جڏهن سنڌ سومرن جي هٿ ۾ آئي، تڏهن هو سمن کي ڏاڍو ستائڻ لڳا. انهيءَ ڪري ڪيترائي سما سنڌ ڇڏي، ڪڇ ڏي پڄي ويا. اُتي سن 1320ع ڌاري، پنهنجو راڄ کڙو ڪيائون، اڄ ڏينهن تائين، سندن پويان جي پاڻ کي جاڙيجا سڏائين ٿا، اهي ڪڇ تي حڪومت ڪندا اچن. باقي سما جي سنڌ ۾ رهيا، تن سڀني اسلام قبول ڪيو. سنه 1333ع ڌاري، علاءُ الدين خلجيءَ سومرن جي پاڙ پتي ڦٽي ڪئي، تڏهن سمن وجه وٺي، پنهنجي حڪومت قائم ڪئي، ۽ نٿو پنهنجي گاديءَ جو هنڌ مقرر ڪيائون. ڄام انڙ هن گهراڻي جو پهريون حاڪم هو. کانئس پوءِ سندس ڀاءُ ڄام جوڻو گادي نشين ٿيو. سگهوئي فيروز تغلق سنڌ تي ڪاهي آيو، ۽ ڄام جوڻي ۽ سندس ڀائٽي بابيني کي نظر بند ڪري، دهليءَ وٺي ويو. پوءِ حڪومت جون واڳون سندس ٻئي ڀائٽي تماچيءَ جي هٿ آيون. پر هن تغلق گهراڻي جي خلاف بغاوت ڪري، پاڻ کي خود مختيار ڪيو. ڄام تماچيءَ کان پوءِ، ڏهن ٻين ڄامن هڪ ٻئي جي پٺيان حڪومت ڪئي. انهن مان ڄام نندو مشهور ۽ جبرو حاڪم ٿي گذريو آهي. ڄام فيروز آخري حاڪم هو. هن 1520ع ڌاري شاه بيگ ارغون، قندهار جي امير کان شڪست کاڌي، ۽ کانئس پوءِ سنڌ ۾ ارغون گهراڻي جي حڪومت شروع ٿي.

ڏينهن ۾، ڪينجهر ڏندا تي ڪي مهاڻا رهندا هئا. ڪين
 نڪي ڪي هيون اڏيل جايون؛ ۽ نڪي ڪي هٿن مال
 اسباب؛ اٿڻ وهڻ؛ ڪاڻڻ پيئڻ؛ سڀ هوندو هون پيڙين تي.
 مرد ماڻهو مڌ مڪڙا موڙي يا باندين تي ويهي، مڇيون ماري؛
 رچن جا رچ ڪلهن تي ڏوئي؛ آڻي مياڻين تي ڏير ڪندا
 هئا. مهاڻيون وري مڇين کي ڪارين ۾ کڻي؛ واٽن تي وڃي
 وهنديون هيون؛ جتي انهن کي چيري؛ پيرا پيرا ڪري؛
 گراهڪن کي وڪڻنديون هيون. سندن ٻار ننڍڙا ٿيو.
 سارو ڏينهن لڏڻ وانگر پاڻيءَ ۾ پيا تڙگندا هئا. ڀلا جن
 جو رات ڏينهن وهنوار ٿي ڪڪين سان، تن وٽ اڇائي اجرائي
 ڪٿان آئي؟ اُتلو، وٽن گند جا گدام لڳا پيا هوندا هئا.
 ڪير جو سندن ڀر ۾ بيهي سگهي؟ قضاني؛ جي ڪنهن
 ڪمبخت جو پاند سندن پاند سان لڳي ويو. ته گگر گگر پندا
 ايا؛ بدبوءِ بنه نه لهي. جهڙا هٿن جسم گدلا. تهڙا هٿن هڏ
 هيٺا. مهاندين ۾ اهڙا ڪارا ۽ ڪوجها هئا، جو ڏني
 ڊڪرھٽ ويٺو وڃي؛ مگر وٽن هڪ نينگر هئي، جنهن جي
 سوتھن جي ڪهڙي ساراه ڪجي! شڪل شبيه توڙي هلت

(1) ڪينجهر ڏندا تي ۽ جهرڪن جي وچ ۾ هيلايا ٽڪريءَ جي
 هيٺان آهي. آس پاس گهاٽا ٻيلا لڳا پيا اٿس. چون ٿا ته ڄام تاجيءَ
 هيلايا ٽڪريءَ تي هڪ عاليشان ماڙي اڏائي هئي جتي شڪار ڪري
 رچي آرام ڪندو هو. ۽ ڪڏهن ڪڏهن نوريءَ کي به اُتي وٺي وڃي
 ساڻس رهاڻيون ڪندو هو. اها ماڙي هاڻ ڦٽي ويئي آهي، مگر سندس
 نشان اڃا ظاهر آهن.

چلت ۾ مهاڻي مور نه هئي؛ وٽر انهيءَ ڪن جي ڪن ۾
 امله ماڻڪ هئي. منهن مان اهڙو ته نوراني حسن پيو بکندو
 هوس، جو کيس سڏيندا ئي ”نوري“ هئا.

ڄام تماچي شيل شڪار جو نهايت شوقين هوندو هو.
 هڪ لڱا جيئن ٻيڙيءَ ۾ چڙهي، ڪنجهر ڍنڍ جو سير پئي
 ڪيائين، تيئن اوچتو سندس نظر وڃي نوريءَ تي پئي. نوريءَ
 جي نيٺن ۾ اهڙو ته ڪو ڪامڻ هو، جو کيس ڏسندڻي،
 ڄام مورچا ٿي ويو. جڏهن موتي محلات ۾ آيو، تڏهن
 کيس ڪي به نه ٿي اجهيو. نوريءَ جي ناز اهڙو ته سجھائي
 وڌو هوس، جو اُن کانسواءِ ڪن به آرام نٿي آيس. آخر ذات
 پات جا وهم ڦٽا ڪري نوريءَ جي مائٽن کي سڏائي،
 کائڻ سندن سڱ گهريائين. مهاڻن جي ته الله ٻڌي، سو
 وڏيءَ خوشيءَ سان قبول ڪيائون¹ پوءِ ته شادمانا ٿي ويا.
 خزانن جا دروازا کلي ويا. سون ۽ ربي جون رانديون لڳي
 ويئون. هزارن جا هيرا ۽ لکن جون لعلون لتجي ويئون.

(1) هندن جي مشهور ڪتاب ”مهاپارت“ ۾ به اهڙي قسم جي آکاڻي
 آيل آهي، هڪ ڏينهن، جيئن راج پراشر جمنا نديءَ جو ڪنارو وٺيو
 پئي ويو. تيئن سندس نظر ستيوٽيءَ نالي هڪ سندر مهاڻيءَ تي وڃي
 پئي. ڏسڻ شرط، مٿس موھت ٿي پيو، ۽ ساڻس شادي ڪري، اُتي
 محلات ۾ وهاريائينس. منجهانئس کيس هڪ پٽ ڄائو جنهن کي
 وياس ڪري سڏيندا آهن. هند جي عقيدي موجب، چارئي ويد انهيءَ
 وياس جا جمع ڪيل آهن راجا پراشر جي مرڻ بعد، ستيه وٽيءَ وري
 راجا شانتنوءَ سان شادي ڪئي. اُن مان کيس ٻه پٽ ڄاوا، جن مان
 هڪڙو مشهور پيشمر، ڪڙرون ۽ پانڊون جو پرڏاڏو هو.

مهاڻن جو به بخت وري ويو. ڏيلون ۽ محصول مڙئي معاف ٿي
وين ۽ ساري ڪينجهر ڏيندڙن امداد ٿي ويئي. آخر ڄام
نوريءَ جي ٻانهن ۾ ٻيڙو ٻڌي، آڻي کيس راڻين ۾ راڻي
ڏکئي. محلات ۾ ساڻس ڏاڍا سهج ڪندو هو. ڪڏهن
ڪڏهن ته سندس محبت ۾ اهڙو مست ٿي ويندو هو، جو
مورچل کڻي، بيهي مٿائڻس هڻندو هو. وقتي ته کيس ساڻ
ڌري، ڪينجهر ۾ مڇيءَ جو شڪار پيو ڪندو هو. نوريءَ
کي، ايڏو اوج تي ڏسي، وٽس سوين سلامي ٿي ايندا هئا!
خود سميون، هٿ ۾ پيئون ڇڄنديون هيون، تن کي به
سندس اڳيان نيچ نواڻو پوندو هو. پر اهڙي سهاڳ هوندي به
نوريءَ جو من نه وڌيو. جي ناز هوس ته نياز جي به منجهس
ڪمي ڪانه هئي. گيرب ۽ گاڙ جي ته بوءِ به ڪانه هيس.
چار کي هميشه ائين ئي پئي چوندي هئي ته ”آءٌ عين پري
مسڪين مهاڻي آهيان، پنهنجا وڙ ڪري، مون نيچ کي نوازڻو
اٿهين. شال ڏئي ڪندو جو تنهنجو نينهن نت نيهه ٿيندم!“
چون ٿا ته هڪ ڀيري ڄام تماچيءَ جي دل ٿي ته
نوريءَ جي نياز ۽ نئرت جي پرک لھان، سو حويليءَ تي
چراڻي مڪائين ته ”اڄ شام جو سڀئي سهي سنيري ويهجو.
پوءِ آءٌ اوهان مان جنهن کي چت چاهيم، تنهن کي پاڻ
سان گڏ گاڏيءَ چاڙهي، گهمائڻ وٺي هلندس.“ هي نياپو
سڀئي سميون سيندڙ سرما ڪري پاڻ کي سينگاري ويٺيون، ۽
هر هڪ ائين پئي سمجهيو ته ڄام مون کي نوازيندو. نوريءَ
نڪو ڪيو هو هار، نڪو سينگار، اُتلو پنهنجو اباڻو وڳو

اودي، نماڻي ٿي ويهي رهي هئي. ڄام مقرر ڪيل وقت تي حويليءَ اندر گهڙي آيو. سميون اوچا ڳاٽ ڪري، سندس آجيان جي لاءِ اڳتي وڌيون، ۽ ناز نخرا ڪري، کيس ريجھائڻ لڳيون، پر وريوئي ڪين. نوريءَ ته ڪنڌ هيٺ ڪري، نهنائيءَ سان پئي نهاريو. ڏسڻ شرط، ڄام وڌي وٽس ويو، ۽ ٻانهن کان وڃي گاڏي ۾ چاڙهيائينس. رات جو، جڏهن گهمي ڦري گهر موٽيا، تڏهن سڀنيءَ راڻين جي روبرو کيس پنهنجي پٽراڻي پڌرو ڪيائين.

هن سر ۾ شاھ وري به انهيءَ ”آلتي طلب“ جي اپٽار ڪئي آهي، جنهن جو ذڪر سر مومل راڻي ۾ اڳيئي ڪيو ويو آهي. تفاوت رڳو هيءُ آهي جو نوريءَ کي مومل وانگر ظاهري زينت ڪا به ڪانهي؛ نه اٿس حسب نه نسب، نه مال نه اسباب، نه هاز نه سينگار. مومل راجڪماري آهي، ۽ نوري مٽڪي ڌيءُ آهي، مگر اندر آئيني کان به اوجل اٿس. مومل هٿ ۾ پيئي چڄي ۽ ڪنهن کي به پاڻ جهڙو نٿي سمجهي، نوري پنهنجو پاڻ پسي، لڄ ۾ پئي لڪي. اهڙي ميري ماڻڪ ڌي اشارو ڪندي، رومي مثنويءَ ۾ چيو آهي:

”آن گل سرخ ست، تو خوش مخوان،
مست عقل ست او، تو مجنونش مخوان.“

يعني ”هوءَ گلاب جو گل آهي، متان کيس رت سڏيو اٿيئي، هوءَ الاهي ۾ عقل مست آهي، متان کيس متوالي سڏيو اٿيئي.“

دنيا پل تہ اهڙي امله ماڻڪ ڏي نفرت جي نظر سان
نھري، مگر خدا جو دلين جو دانا آھي، سو مٿس مفتون
آھي. ”ان الله جميل، يحب الجمال“ يعني ”خدا خود سھڻو
آھي، ۽ سونھن تي عاشق آھي.“ جنھن انسان جي اندر ۾
سوھن ۽ سرت آھي، تنھن کي ھو پاڻيھي ڳولي ڦولھي، وڃيو
پنھنجيءَ گود ۾ وھاري.
”جيڏاھ ناھ گمان، تيڏاھ سڄڻ سامھون.“

سهڻي ۽ ميهار

مغل خاندان جي مشهور بادشاهه شاه جهان (1627-1655ع) جي زماني ۾، پنجاب ملڪ جي گجرات شهر ۾ تلا نالي هڪ هاڪارو ڪنير رهندو هو. مٽيءَ جي ٿانون جوڙڻ جي فن ۾ بي نظير هو. خود بادشاهه ۽ سندس امير به گهر جي ورتڻ جا ٿانو ڪانئس خريد ڪندا هئا، ۽ مٿس هر قسم جي نوازش ۽ مهرباني ڪندا هئا. انهيءَ ڪنپار کي هڪ نياڻي هئي، جنهن جو جنم شب قدر جي سڳوريءَ رات جو ٿيو هو. بالپڻي کان ئي، هن نينگر جي چهري مان نوراني حسن پيو پهڪندو هو، ۽ جيئن عمر ۾ اُسرندي ويئي، تيئن سندس جلوو ۽ جمال به زياده ٿيندو ويو. سندس بيمثل سونهن جي ڪري کيس سڏيندا ئي ”سهڻي“ هئا. سندس ذهن ۽ ذڪاءُ اهڙا اعليٰ درجي جا هئا، جو ننڍيءَ وهيءَ ۾ ئي سارو ڪلام الله ڪٺ ڪري ڇڏيو هئائين. مطلب ته چوڏهين ورهين جي ڄمار ۾ چوڏس جو چنڊ ٿي پئي. ساڳئي زماني، ۾ هڪ وڏو واپاري ميرزا عالي نالي بخارا ۾ رهندو هو. جهڙو هو شاهوڪار، تهڙو ئي هو سخي ۽

ديانتدار، دنيا جا سڀ سڪ نصيب هئس، مگر اولاد جو سڪايل هو. رات ڏينهن اها تاري لڳي پئي هوندي هئس. نيٺ هڪ ڏينهن معلوم ٿيس ته ڪنهن اجنبِي درويش اچي سندس وطن ۾ واسو ڪيو آهي. هڪدم سندس زيارت لاءِ رانو ٿيو. فقير سان ملاقات ڪري هن کي پنهنجي دل جو درد ٻڌايائين. درويش دعا ڪيس ۽ چيائينس ته ”تنهنجي من جي مراد جلد پوري ٿيندي ۽ ستت ئي هڪڙو پٽ ڄمندڻ، مگر اهو سورهن سالن جي عمر ۾ توکي جذائيءَ جو داغ ڏئي، ڪنهن ڏوراهين ڏيه رهندو رهندو.“

پوري ڏهين مهيني، مرزا عاليءَ کي پٽرو ڄائو. چون ٿا ته هن جو جنم سباڳيءَ شب قدر جي رات جو ٿيو جنهن تي سهڻي ڄائي هئي. چوگرد واڌايون وري ويئون. چوڪري جو نالو عزت بيگ رکيائون ۽ کيس لاڏ ڪوڏ سان نپايو ويو. جڏهن وڏيرو ٿيو، تڏهن هندستان ملڪ جنهن جي گهڻي تعريف ٻڌي هئائين، تنهنجي ڏسڻ جو اندر ۾ اچي شوق جاڳيس. پٽس کي جڏهن سندس ارادي جي خبر پئي، تڏهن ان کيس گهڻو ئي روڪيو؛ پر هو باز نه آيو. آخر ڳچ مال متاع ساڻ کڻي، سير ۽ سوداگريءَ لاءِ ڳوٺان سنڀري، هندستان ڏي رخ رکيائين گهمندي گهمندي اچي دهليءَ ۾ نڪتو. ڳچ مدت دهليءَ ۾ عيش عشرت ۽ مزي ۾ گذاريائين، پر نيٺ ڪڪ ٿي پيو ۽ لاهور وڃڻ جو په ڪيائين. لاهور جو شان ۽ شوڪت ڏسي نهايت خوش ٿيو

۽ اتي جون ڪيتريون نفيس ۽ عمديون شيون خريد ڪري،
وري وطن ڏي واپڳن وارڻ جو خيال ڪيائين. جڏهن
گجرات شهر جي ويجهو پهتو، جو راويءَ ۽ چناب ندين جي
دو آب ۾ نظاري ۽ نزاکت سان اڏيل هو، تڏهن ان جي
رونق پسي، دل ٿيس ته به چار ڏينهن رهي ويساهين وٺان.
شهر جي بزرگن ۽ سکر ماڻهن سان ڏيٺ ڪيائين، ۽ هڪڙي
ڏينهن پاڻ وٽ گاني جي مجلس ڪيائين. محفل ۾ ڳالهين
تان ڳالهيون ڪندي، ذڪر نڪتو ته شهر ۾ تلا ڪنير رهي
ٿو، جو ٿانون جوڙڻ جي هنر ۾ نهايت قابل آهي ۽ جهڙس
ساري هندستان ۾ ڳولهيو نه ٿيندو. عزت بيگ کي انهيءَ
ڪنپار ۽ سندس ٿانون ڏسڻ جو شوق ٿيو ۽ مرضي ٿيس ته
ڪي ٿانو خريد ڪري، سوکڙيءَ طور پنهنجي ڳوٺ کڻي
ويان. پنهنجي هڪ نوڪر کي تلا جي گهر موڪليائين ته
وڃي ڪي سهڻا برتن نموني طور وٺي اچي. ٿانو خريد
ڪندي، نوڪر جي نظر تلا جي سهڻيءَ ڌيءَ تي پئجي ويئي.
هن جو حسن ڏسي حيران ٿي ويو. موٽڻ شرط، پنهنجي
خاوند کي سهڻيءَ جي سونهن جي ساک ڏنائين. ٻڌڻ شرط،
عزت بيگ جي اندر ۾ اچي عشق جي آڱ پڙڪي ۽ ري
ڏني سهڻيءَ تي مفتون ٿي پيو، ۽ هن جي موهڻيءَ مورت
ڏسڻ لاءِ، ٿانون خريد ڪرڻ جي بهاني ڪنير جي گهر
ڏانهن روانو ٿيو. سهڻيءَ کي ڏسڻ شرط، سڪ جو سلو جو
سندس سيني ۾ اڻ ڏٺو اُسرِيو هو، سو هيڪاري وڌي وڻ تي

٠٠٠

هاڻ، هن وطن جو خيال موراھين منان لاهي ڦٽو
 ڏيئو. شهر ۾ هڪ دڪان کڻي کوليائين، جنهن ۾ تلا
 ڪٿي کان ٿانو ڳنهي پيو وڪڻندو هو. هر روز ٿانون ڳنھڻ
 جي بهاني، تلا جي گهر پيو ويندو هو ۽ انهيءَ ريت پنهنجي
 محبوب جو ديدار ڪري، پيو دل خوش ڪندو هو.
 عشبازيءَ ۾ اهڙو محو ٿي ويو، جو پنهنجي مال متاع جو
 ڪريه سماع نه رهيس. مهانگا ڳڏل ٿانو سستي اگه تي
 وڌي، آخر پاڻ کي ڪنگال ڪري وڌائين. جڏهن سندس
 نوڊڪرن ڏٺو ته اسان جو ڌڻي گجرات ۾ ڪپ کوڙي ويهي
 رهيو آهي ۽ بخارا موٽڻ جي وائي نٿو واري، تڏهن هڪ
 رات، جو، اوچتو ئي اوچتو، باقي رهيل ڪهيل مال ۽ سامان
 تڳائي زمندا رهيا. هن حادثي عزت بيگ کي وڌيڪ سڃو
 ڪري ڇڏيو. پر تڏهن به دستور موجب روز تلا وٽ وڃي،
 اوڌر تي ٿانو خريد ڪري ايندو هو. نيٺ قرض ۾ ٽپي ويو،
 ۽ تلا به هاڻ ڪانئس قرض جي تقاضا ڪرڻ لڳو. تنهن تي
 عزت بيگ چيس ته ”منهنجا نوڪر مون کي ڦري اچو ڪري
 ويا آهن، هڙ ۾ ڪي ڪين اٿم جو ڏيان، باقي جي قبول
 هجيئي ته تو وٽ نوڪر ٿي وهي قرض جا پئسا پورا ڪري
 ڏيان.“ تلا اها آڇ مڃي ۽ کيس پاڻ وٽ نوڪر ڪري
 بيهاريائين ۽ مٿس هر روز گهر بهارڻ، باسڻ ملڻ ۽ ٿانون
 جوڙڻ لاءِ درياھ مان چيڪي مٽي آڻڻ جو ڪم رکيائين.

عزت بيگ جو ناز سان ڀنڀو هو، تنهن جي لاءِ هڪ نوڪر وانگي نيچ پورهيو ڪرڻ نهايت ڪن ڪم هو، پر يار جي ديدار سندس دل کي آت پئي ڏنو. رڳو اهو سو خطرو رهندو هوس ته متان ڪنڀار مون کي ڪاهل ڏسي، نوڪريءَ کان جواب ڏئي، تنهنڪري جيءَ کي جفا ڏيئي، سخت محنت ڪندو هو. نيٺ هتي پاڻ کي جهوري وڌائين. تلا کي مٿس ڪهل آئي، جنهن اڳتي پنهنجي مينهن چارڻ جي ڪم تي ڪري ڇڏيس. هر روز ڍڪيءَ جو، مينهن پهرائي درياھ جي پار ويندو هو، ۽ نماشام جو موٽي وٽان تي ايندو هو. انهيءَ سبب مٿس ”ميهار“ جو نالو پئجي ويو.

هڪ ڏينهن سانجهيءَ جو، جيئن مينهن جي ڏهاڙي پئي ڪيائين، تيئن سهڻي ڪنهن سانگي سان وٽان ڏي آئي ۽ ميهار کي مينهن ڏهندو ڏسي، سچر کير پئڻ جي سڌ ٿيس، ۽ هن کان چڪو وٺي پيتائين. ميهار هاڻ سهڻيءَ کي اڪيلو ڏسي، مينهن ڏهندي، ساڻس پنهنجي اندر جو آزار اوريو ۽ مٿس جيڪا مارجا وهي هئي، تنهنجو سربستو بيان ڪري ٻڌايائينس. سهڻي جا ذات جي حليم هئي، تنهن کي ميهار جي حال تي رحم اچي ويو. ازانسواءِ هن جي سهڻي صورت ڏسي، سندس دل به ڏانهن چڪي ڏني ۽ ٻنهيءَ جي وچ ۾ گهرو سڀند ٿي ويو. پوءِ ڏيهاڙي سهڻي کير ۽ مهڻيءَ جو منہ ڪري صبح شام ميهار وٽ وڃي، گجھي محبت وٺيندي هئي، ۽ سندس منهن ڏسڻ کانسواءِ آرام نه ايندو هوس.

ميهارا مهڻي، پيتائين پريم جي،
 ارڪ، سرڪ، سيد چي، لڳيس ڌوت ڏهي،
 سگهي تان نه سهي، ملي جان نه ميهار کي.

پر خون خستوري لڪڻ جا ناهن. سهڻيءَ جي هلت
 ماڻهن ۾ چوڻولو پيدا ڪيو، تان جو سندس ماءُ کي به
 ڪڙڏڪ پئجي ويئي. ماءُ ڌيءَ کي ڳجه ڳوه ۾ گهڻو ئي
 سمجهايو، مگر هوءَ باز نه آئي. نيٺ لاچار ٿي مڙس سان ڳاله
 ڪيائين. جنهن هڪدم ميهار کي نوڪريءَ مان ڪڍي
 ڦٽو ڪيو، ڳلا ۽ غيٽ کي ٽارڻ لاءِ ستئي سهڻيءَ کي
 سندس سؤٽ ڏم سان شاديءَ ڪرائڻ جو سعيو ڪيائون.
 سهڻيءَ ويچاريءَ گهڻو ئي پٽيو ڪوهيو، پر وريو ڪي ڪين.
 آخر زبردستي ڪري ڏم سان سندس نڪاح پڙهيائون.

جڏهن ساهري گهر ويٺي، تڏهن خدا کي باڏايائين ته
 اي ”پرده پوش! ڪو اهڙو سبب ڪر، جيئن منهنجو ست ۽
 سيل سلامت رهي اچي.“ ڌڻيءَ سندس عرض اُٺايو. ڏم کي
 روز رات جو اهڙي اگهور نند وٺي ويندي هئي، جو سهڻيءَ
 جي يادگيري به نه رهندي هئس. اهڙيءَ ريت سهڻي پاڪدامن
 رهي. پر پليل پرينءَ کي ياد ڪري، پئي پچندي ۽ پڇرندي
 هئي، ۽ درياھ تي وڃي ڏيھ جي ڏوڏين کان سندس ڏس پتو
 پئي پچندي هئي. هوڏانهن وري ميهار کي وڇوڙي جي درد
 ماري وڌو. ڪجهه ڏينهن ته فقيراڻو لباس ڪري شهر جي
 آسپاس ڦرندو وتندو هو. نيٺ هڪ ڏينهن وجه وٺي سهڻيءَ

جي ساهري گهر وڃي سٺن هنڌن تي. سهڻيءَ آواز مان سهي
 ڪيو ته ڪير آهي ۽ بکيا ڏيڻ جي بهاني سان در تي اچي،
 پنهنجيءَ لاجاريءَ جو سمورو حال سڻائين، ۽ پڻ ائين به
 چيائينس ته ”خدا منهنجو ست قائم رکيو آهي ۽ اميد ته
 پنهنجو ميراثو جلدي ٿيندو.“ جيتوڻيڪ سهڻيءَ سان هڪو
 ملڻ ڪري کيس گهڻو ڏيرج آيو. تڏهن به نااميدي گهيري
 ويس، ۽ حياتيءَ مان عاجز ٿي، جهنگ منهن ڏيئي رهندو
 رهيو. گهمندي ڦرندي اچي هڪڙي پهڙ تي نڪتو، جنهن تي
 گورکناٿ جي هڪ مڙهي اڏيل هئي. مڙهيءَ جي ٻاهران
 بيهي سيند هنيائين، جنهن تي مهنت ٻاهر نڪري آيو ۽
 چيائينس ته ”جيڪڏهن جوڳي آهين ته اندر هليو آءُ.“ ميهار
 وڙائي ڏيس ته ”مان جوڳي نه آهيان مگر خواهش اٿم ته
 جوڳي ٿيان.“

مهنت کي هن جي سهڻيءَ شڪل شبيه ۽ ليڇڻ موهي
 وڌو ۽ کيس هڪدم جوڳين جي ڪوفي ۾ داخل
 ڪيائين. ٿورا ڏينهن مڙهيءَ ۾ گذاري مهنت جي اهڙي ته
 خدمت ۽ چاڪري ڪيائين، جو هو مٿس نهايت راضي
 ٿيو، ۽ کيس ور گهرڻ لاءِ اشارو ڪيائين. ميهار مهنت کي
 پنهنجي محبوب سان وصال حاصل ڪرڻ لاءِ وينتي ڪئي.
 مهنت خاطري ڏيس ۽ دعا ڪيائينس ته ”تنهنجي اندر جي
 آس جلد پوري ٿيندي.“ پوءِ ميهار خوش ٿي، موٽي محبوب
 جي وطن ڏي ويو، چناب نديءَ جي ڀرينءَ ۾ سهڻيءَ جي

گهر جي آمهون سامهون، دونهي دکائي، فقير بڻجي ويهي رهيو. سندس سهڻي صورت ۽ نيڪ سيرت ڏسي اوسي پاسي جا ملاح ۽ بيلي ۾ رهندڙ ميهار اچي وٽس ڪچهريون ڪندا هئا، جنهن ڪري وٽس مڇي، مڪڻ ۽ ڌڌ ڄام هوندا هئا. ٿوريئي عرصي ۾ سندس ناماچار وڌندو ويو ۽ عام خلق وٽس زيارت ۽ دعا لاءِ اچڻ لڳي. دستور موجب شهر جي زالن جي به وٽس آمدرفت ٿيڻ لڳي. سهڻيءَ کي جڏهن هن نئين فقير جي اچڻ جي خبر ملي تڏهن شڪ پئس ته هي شايد، منهنجو دوست ميهار آهي، سو هڪ ڏينهن پنهنجي ٿان کي آزي نيزاري ڪري، موڪل وٺي، فقير جي زيارت لاءِ آئي ڏسڻ شرط هن کي صحيح سڃاڻائين. فرصت وٺي، هڪ ٻئي سان گجهه گوهي، صلاح ڪيائون ته اڳتي هر روز رات جو ميهار ندي تري، اورينءَ ڀر اچي، سهڻي کي ملي.

هاڻ ميهار هر رات تري اچي سهڻيءَ کي ملندو هو. هميشه پاڻ سان پڪل مڇي کڻي ايندو هو جا ٻئي گڏجي کائيندا هئا ۽ پره ڦٽيءَ تائين هڪ ٻئي سان ريجھ رهاڻ ڪري وري پنهنجي پنهنجي ماڳ موٽي ويندا هئا. ڪيترا ڏينهن قصو ائين پئي هليو. هڪڙي ڏينهن طوفان جي ڪري ميربحرن وٽان کيس مڇي ڪانه ملي. خيال ڪيائين ته يار وٽ، هٿين خالي وڃڻ نه جڳائي، تنهنجي ڪري پنهنجي ران کي چيري، ان مان گوشت ٽڪر ڪڍي پچائي، سهڻيءَ لاءِ تحفو ڪري کڻي ويو. پر گهڻي رت ڇڏڻ ۽ پاڻيءَ ۾ پسڻ

ڪري، اورينءَ ۾ پھچڻ شرط ساڻو ٿي ڪري پيو. سھڻي
 ھي حال ڏسي، ڏاڍو حيران ٿي. جڏھن ميهار سامت ۾ آيو
 تڏھن کانئس سندس ماندگيءَ جو سبب پڇيائين. ميهار سارو
 حال ڪري ٻڌايس. محبوب جي اھڙي قرباني ڏسي، سھڻيءَ
 کي نہايت رقت ۽ درد پيدا ٿيو ۽ چيائين تہ ”تون پنھنجو
 فرض ادا ڪري چڪين. هاڻ جڳائي تہ آءٌ بہ پنھنجي فرض
 ادا ٿي ڪريان.“ ۾ ميهار سندس ڳالھ نہ مڃي. ٻيءَ رات جو
 ھن ميهار جو گھڻو انتظار ۽ اوسيڙو ڪڍيو، ۾ ھو پيدا نہ
 ٿيو. سھي ڪيائين تہ ميهار کي سور بيحال ڪري ڇڏيو
 آھي، جنھن جي ڪري ئي سمن تي پورو نہ رھيو آھي. ميهار
 جي بيماريءَ ڪري سندس دل ۾ نہايت اڻ ٿڻ ۽ اند مانڌ
 ٿي.

تڙ نہ گھڙي تور، توءُ من ڪاڍو ميهار ڏي،
 ڏاڍو دور درياھ ۾ سڪڻ وڌو سور.
 نيٺ ھڪ پڪو گھڙو ھٿ ڪري، ھٿ جھلي:
 پاڻ اڇلي آب ۾، وھ سر وڌائين،
 لھريون لنگھيائين، لطف ساڻ، لطيف چي.

ميهار ھن جي ھٿ ۽ قرب ڏسي گد گد ٿي ويو، مگر
 جنھن صورت ۾ پاڻ اڃا نبل ۽ نستو ھو، تنھن صورت ۾
 لاچار قبول ڪرڻو پيس تہ آئيندي سھڻي وٽس تري وڃي. ھن
 کانپوءِ سھڻي ھر رات ھار سينگار ڪري، سياري توڙي
 اونھاري، درياھ جي درندن جو خوف نہ رکي، لڙ لھريون

لڏگهي، وڃي پنهنجي حبيب سان هيڪاندي ٿيندي هئي، ۽ سندس تهل ٽڪور ڪري، اسر جو اچي گهر پيڙي ٿيندي هئي. ميهار جي دونهيءَ جو شعاع سندس رهنما ٿيندو هو. موٽي اچڻ بعد، گهڙو ڪناري تي ڪانهن جي گهاٽن ٻوڙن ۾ لڪائي رکي ويندي هئي.

هڪ رات جو بدقسمتيءَ سببان، سهڻيءَ جي نشان کي سڃاڻي ٿي. هن کي ٻنهي کان ٻاهر ويندو ڏسي، لڪي سندس پٺيان لڳي، ۽ ساري حقيقت کان واقف ٿي، موٽي اچي گهر سڪي ٿي. صبح جو پاءُ سان ڳالهه ڪيائين. پوءِ ٻنهي سهڻيءَ کي گهڙو سمجهايو ۽ طعنا تنڪا هنيا، پر سهڻي ٻاٺو اڻ ٻڌو ڪري، مقرر وقت تي پنهنجي منار کي پيئي گجڻ ويندي هئي.

آخر جڏهن ڏٺائون ته سهڻي مڙڻ جي نه آهي، تڏهن ڊڪاوڙ ۽ غصي ۾ ڀرجي ويا، ۽ پرن ڪيائون ته ههڙيءَ ناڪاري ڀاڄ کي نهوڙي نيش گهرجي. جتي سهڻي گهڙو لڏڪائي رکندي هئي سا جاءِ تان ڇٽائي ڇڏي هئي. هڪ ڏينهن منجهند جو وڃي، پڪو گهڙو ٻوڙن مان ڪڍي، ان جي عيوض هڪ پڪي دلي وانگر داءُ ڏنل ڪچو گهڙو رکي ٿي.

ته سياري جي رات آهي، آپ ڪارن ڪڪرن سان ڄاڻنجي ويو آهي، چوڌاري اوندو اندوڪار لڳو پيو آهي، مڇت طوفان پيو گهوگهاٽ ڪري، درياھ مستن وانگر مڇ

۾ پيو جهولي، ڪن جو ڪڙڪو پيو پوي، لهرون لوڙا پيون
ڏين، ڪنوڻ جا چمڪاٽ پيا پون، ۽ مينهن به اوهيرا ڪيو
پيو وسي، جڻ ته قدرت پنهنجي وس آهر سهڻيءَ کي چٽاءُ
ڪري رهي آهي ته اڄ درياه ۾ گهڙڻ جو خيال من تان لاهي
ڦٽو ڪر. سهڻيءَ جي دل ۾ به طرح طرح جا خيال ۽ خطرا
اچڻ لڳا، پر هيءَ دهلجڻ واري نه هئي ۽ سمن تي پوري رهي.
عشق جي انڌ وچان، ڪڇي گهڙي جي ڪل نه رکي،
ڪنن ۾ ڪاهي پئي. جڏهن وچ سير ۾ پهتي، تڏهن پيلو
پيرڻ لڳو. پر هن ستيءَ همت نه هاري، ڪجهه وقت ٻانهن ۽
پيرن سان ترندي ويئي، پر نيٺ سندس عضوا هڻي هڻي، نستا
تي پيا ۽ غوطا ڪاڻڻ لڳي. گهڻي دانهون ڪوڪون
ڪيائين ۽ ميهار کي سڏ ڪيائين. ميهار جو سندس لاءِ
انتظار ڪري رهيو هو، تنهن کي سڏڻ جو پڙلاءُ ڪن تي
پيو، جنهن مان معلوم ڪيائين ته سهڻي ٻڌڻ تي آهي. پاڻ
ويچارو بلڪل ڏٻرو ۽ ضعيف ٿيو پيو هو، تنهنڪري ملاحن
کي ڏاڍيون ميڙون منئون ڪيائين ته ”پنهنجي مڏن تي چڙهي،
سهڻيءَ کي بچائڻ جو ڪو بلو ڪريو.“ پر طوفان سبب
ملاحن صفا نابري واري. تنهن تي ٻيو ڪو چارو نه ڏسي
درياه کي پٽيندو، پارانا ڏيندو، پاڻيءَ ۾ گهڙي پيو، ۽ تري
وڃي سهڻي کي رسيو. پر هيٺائيءَ سبب سهڻيءَ کي تارڻ جي
طاقت ڪانه رهي هئس. آخر ٻئي ساٿا ٿي هڪ ٻئي جي
ياڪر ۾ درياه ۾ غرق ٿي ويا.

نڪو ساهڙ سڏ، نڪا سڄي سوھڻي.

مرحوم شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ صاحب، پنهنجي ڪتاب ”سر سھڻي“ ص-1 ۾ سھڻيءَ ۽ ميهار جو احوال ڏيندي چوي ٿو ته ”اهو قصو پنجابي ڪتابن جو آهي، مگر سنڌ ۾ ٿورو ٻيءَ طرح چوندا آهن. چوندا آهن ته سھڻي ذات جي، واهوچي هئي جا سنڌو درياھ جي الهندي ڪناري تي رهندي هئي، ۽ سندس مڙس جنهن جو نالو ڏم هو، سو ذات جو ساميتو هو، ۽ درياھ جي اڀرندي ڀر ڏانهن رهندو هو؛ ۽ ميهار جو نالو ساهڙ هو. چوندا آهن ته جڏهن سھڻيءَ ۽ ڏم جي شادي ٿي، حج پٽڻ تي آئي، تڏهن ميهار کان کير ڇڏيو وئي، سڳڻ خاطر، گهوٽ ڪنوار کي ڏنائون، جنهن جي پيئڻ سان سھڻيءَ جي دل ميهار سان اٽڪي ويئي ۽ منجهن حقيقي عشق اچي پيدا ٿيو. سھڻيءَ جي قبر شهدادپور شهر جي نزديڪ حيدرآباد ضلع جي هالن واري ڀاڱي ۾ آهي. اتان ڪنهن زماني ۾ درياھ وهندو هو.

ساڳئي طرح اهڙي قسم جو عشقي قصو يوناني ڏند ڪٿائن ۾ پڻ ڏنل آهي. هيلسپانٽ ڳچي سمنڊ جي ٻنهي ڪنارن تي هڪ ٻئي جي آمهون سامهون ٻه شهر هئا، جن مان هڪڙي جو نالو آبيداس هو ۽ ٻئي جو سيسٿاس. سيسٿاس ۾، هيرو نالي هڪ سھڻي ڪنيا، وينس ديويءَ (زهره) جي مندر ۾ شيوڪ ٿي گذاريندي هئي، ۽ آبيداس ۾، ليئنڊر نالي هڪ حسين جوان رهندو هو. وينس جي

مندر تي سال سال هڪ وڏو ميڙو لڳندو هو، جنهن تي ماڻهن جا حشام اچي مڙندا هئا. هڪ اهڙي موقعي تي ليئندر ۽ هيرو جون اکيون پاڻ ۾ اڙي ويون. پر جنهن صورت ۾ هيرو وينس جي شيوڪ هئي، تنهن صورت ۾ عمر تائين حق بخشايل هوس ۽ مندر کان ٻاهر نڪرڻو نه هوس. تنهنڪري هي ٻئي پاڻ ۾ گجھ ڳوھ ۾ پريت وندڻ لڳا. ليئندر هر رات درياھ تري اچي ساڻس ريجھ رهاڻ ڪري، صبح جو موٽي ويندو هو. نيٺ سندن ناتو بلڪل ڳوڙهو ٿي ويو. انهيءَ تي وينس ۽ ٻيا ديوتائون نهايت ڪوپ ٿيا، هڪڙيءَ رات درياھ جي ديوتا نيپچون سخت طوفان ڪڙو ڪيو، جنهن ڪري ليئندر لهرن ۾ لڙهي ويو. صبح جو جڏهن هيرو کي خبر پئي، تڏهن هن به پاڻ کي درياھ ۾ اچي ڦٽو ڪيو، ۽ نيٺ ٻنهيءَ جو ميڙو موت ۾ ٿيو.

سهڻيءَ ۽ ميهار جي محبت جي ڳالھ، جيتوڻيڪ نهايت ڏک پريل ۽ دل ڀڄائيندڙ آهي، تڏهن به رڳي سڪڻي آکاڻي نه آهي. منجهس هڪ وڏي تمثيل رٿيل آهي. سر سريراڳ ۾ شاھ سنسار کي هڪ مها ساگر سان مشابھت ڏني آهي ۽ انسان کي خدا جي طلب ۽ توه حاصل ڪرڻ لاءِ هدايت ڪئي آهي. هت وري طريقت ۽ معرفت جي اپٽار ڪئي اٿس. جهڙيءَ ريت سهڻيءَ کي درياھ تري، ميهار کي پار ملڻو هو، تهڙيءَ ريت انسان کي به هن فاني جڻان جو درياھ تري پنهنجي حقيقي محبوب سان وصال حاصل ڪرڻو آهي. مگر

جنهن جو انگ ازل ۾ لکيل آهي، سوئي اهڙي سپاڳ جو
گولائو آهي. سهڻيءَ جون به ميهار سان ميثاق کان ئي لائون
الڙل هيون، تنهنڪري هن دنيا ۾ به وري اچي کيس ڳولي
لائين. انهيءَ ڪري چئبو ته سهڻيءَ مان مراد آهي
سالڪ. سالڪ کي ٻن قسمن جي مصيبتن کي منهن ڏيڻو
آهي: هڪڙيون بيروني، ۽ ٻيون اندروني، جيئن سهڻيءَ جي
-نالت ۾، درياھ ۽ انجا خوف خطرا بيروني مصيبتون هيون،
۽ گهر اندر ڌم ۽ انجا ڏکا اندروني مصيبتون هيون؛ تيئن
سالڪ جي حالت ۾، بيروني مصيبتون آهن: دنيا ۽ دنويءَ
تعلقات. ۽ اندروني مصيبتون آهن: نفس ۽ نفساتي وسوسا.
اهي ٻئي هن کي سٺين راه کان گمراه ڪرڻ جي هروج
دڪوشش پيا ڪن. ساهڙ پرينءَ ڀر سڪيءَ ڏنيءَ تي آهي.
جڏهن دنوي درياھ لنگهي پار پئبو، تڏهن ئي ان جو ديدار
ٿيندو. هاڻي جنهن صورت ۾ سالڪ کي اهڙيون بيروني
تولي اندروني آفتون درپيش آهن، تنهن صورت ۾ هن کي
ضرور کي ڪارگر اپاءَ ۽ وسيلو کپي، جن جي سهاري
سڌس مقصد حاصل ٿئي. سهڻيءَ جي حالت ۾، پهرين
ڳالهه جا بلڪل ضروري هئي. سا هئي خدا کي باڏائي ڌم
کي اگهور نند ۾ وجهڻ، ته متان هو جاڳي کيس محبوب
جي ملڻ جي سانباهيءَ ۾ رندڪ وجهي، ۽ ٻي ڳالهه جا
هنڊس لاءِ ضروري هئي، سا هئي ڪنڀار وٽ وڃي گهڙو
هل ڪرڻ، جنهن جي مدد سان پار تري وڃي. سالڪ جي

حالت ۾ به، اول شرط آهي پنهنجي ڌرم جهڙي ڪوڙي ۽ ڪوڙهي نفس کي قابو ڪرڻ، يعني عقل ۽ ايمان، عبادت ۽ رياضت جي رستي مٿس ضابطو رکڻ. جڏهن هو هن منزل کي رسي ٿو. تڏهن هڪ نئين قسم جي ڪشش پيدا ٿئي ٿي، جا کيس ڇڪي، حقيقي محبوب جي ديدار جو مشتاق بڻائي ٿي. پوءِ هن کي عشق جو آڳه وٺي، ڪنهن ڪنڀار، يعني مرشد ڪامل جي مدد سان طريقت تورڻي پوي ٿي. طريقت جو تر نهايت اڙانگو ۽ ترڪڻو آهي، ۽ امڪان آهي ته سالڪ جو پير ڪنهن مهل به ڪسڪي وڃي. پر مرشد جي فيض جي نظر، جا هڪ پڪي گهڙي مثل آهي، سا سندس رهبري ڪري، کيس معرفت جي دڳ لڳائي ٿي. پوءِ سالڪ کي محبوب جو ديدار حاصل ٿيڻ لڳي ٿو. پر جنهن صورت ۾ جسم، نفس ۽ حواسن جي بلا اڃا سندس گردن ۾ پيل آهي، تنهن صورت ۾ اهو ديدار گهڻو وقت جٽاءُ نٿو ڪري. ڀل ساعت ڪنوڻ وانگي چمڪاڻ ڪيو، الوپ ٿيو وڃي. انهيءَ ۾ هڪ وڏي حڪمت رکيل آهي، چو ته جيڪڏهن ڪا شيءِ جلد ۽ آسانيءَ سان هٿ اچي ٿي ته ان جو پورو قدر نٿو پوي.

هر ڪم او ارزان خرد ارزان دهد،
گوهری طفلی بقرص نان دهد.

يعني ”جيڪو سهانگو ڳنهندو، سو سهانگوئي وڪڻدو، ٻار ماڻڪ مانيءَ ٽڪر تي ڏيئي ڇڏيندو.“ سو جيڪڏهن

محبوب جو دائمي وصال ستت ئي ور پوندو، ته سالڪ جي
جڳيءَ اندر جا لوچ آهي سا هڪدم مائي ٿي ويندي.
انهيءَ ڪري ئي شاھ چيو آهي ته:

وصالا فراق جي، ٿي سڄي ڳالھ ڳري.

ڪڏهن دوست جو در کليل هوندو ۽ ڪڏهن تاڪي ڏنل
هوندي، يعني ڪڏهن ”بسط“ هوندو ۽ ڪڏهن ”قبض“ ته
سالڪ باقي رهيل ڪهيل جسمانيت ۽ خام طبع کي پهاڻ
جيئن پچائي، رک جي حالت کي رسي، پاڻ کي پرينءَ جي
پورن، ۽ دائمي وصال جو پورو پورو لائق بنائيندو.

پر جنهن هڪوار محبوب جو مشاهدو ماڻيو آهي ۽
جنهن وصال جي ”مهيءَ“ جي چڪي چڪي ڏني آهي، تنهن
کي دائمي ديدار ۽ وصال کان سواءِ ڪٿي ٿو آرام اچي؟
سندس سک ۽ سور کي نهايت نه آهي. جيستائين محبوب
سان نٿو ملي، تيستائين سندس جيءَ پيو جلي ۽ جيئن جيئن
وڃي محبوب جو ديدار ڪندو، تيئن تيئن وڃي سندس
سڪ زور پوندي.

جڏهن سالڪ هن منزل کي رسي ٿو، تڏهن محبوب
جي ديدار کان سواءِ هن کي ٻيو ڪي به نٿو اچي. پوءِ سڀ
ديوي توڙي ديني، بيروني توڙي اندروني لاڳاپا ۽ سنڀند
توڙي، وسيلا ۽ اڌار وڃائي، گناه ۽ ثواب، نفع ۽ نقصان،
ها ۽ جيت، دڪ ۽ سک، جسم ۽ جان، جن مڙنيءَ مان
هر، کي دوئيءَ جي بوءِ اچي ٿي، سي ترڪ ڪري، پڻ

پنهنجي انفرادي هستي وڃائي؛ ”موتو اڳ ۾ ان تموتو¹ جو درجو پائي ٿو. هن کان پوءِ هو محبوب جو هميشه لاءِ مشاهدو ماڻي ٿو، ۽ وحدت جو عميق، جنهن جو هيءُ سنسار رويي ساگر به فقط هڪ جزو آهي، تنهن ۾ لاءِ ٿي، ساري سرشتي پاڻ ۾ سمايل ڏسي ٿو.

سهسين سائر پورٽيون، منڊ پورٽيو مهراڻ.

هاڻ سندس روح ۾ توڙي اکين کان ٻاهر، محبوب کان سواءِ ٻيو ڪي به نٿو پاسي ۽ ڪائنات جي هر هڪ جزي مان کيس حق جو جلوو پيو نظر اچي.

سيت پچار پرين جي، سيت هوت حضور.

اهڙو جيون مڪت عارف، باقي حياتيءَ جا ڏينهن مشاهدي ۾ گذاري، موت لاءِ منتظر رهي ٿو؛ جو امر ڪيل وقت تي اچي، سندس جسم جي ڪچي گهڙي کي توڙي، کيس ابد تائين حق ۾ غرق ڪيو ڇڏي.

(1) يعني، مرن کان اڳ پاڻ کي ماريو.

سسئي ۽ پنھون

رجا دلو راء جي زماني ۾، پانير واھ جي ڀر تي، نانیا (نائون) نالي هڪ ٻانڀڻ رهندو هو. پاڻ ۽ سندس گهر واري، جنهن جو نالو مندر هو، سي ٻئي اولاد لاءِ سڪايل هئا. نيٺ پيريءَ ۾ کين هڪ نياڻي ڄائي، جا سونهن ۾ چوڏهينءَ جي چنڊ کي به شه ڏيئي وئي. پر سندس ستاري مان معلوم ٿيو ته سندس انگ ڪنهن مسلمان سان اڙيل آهي. اهڙيءَ شهرت ۽ بدناميءَ کان پاڻ بچائڻ لاءِ، نائونءَ ۽ سندس ناريءَ انهيءَ بي بها موتيءَ کي وڏي افسوس سان صندوق جي سڀ ۾ درج ڪري، درياھ ۾ داخل ڪيو. صندوق لهرن ۾ لڙهندي، قضا سان اچي پنيور جي ڀرسان ڪناري تي نڪتي. انهيءَ شهر ۾ محمد نالي هڪ ڌوبي رهندو هو، جنهن کي ”لالا“ به ڪري سڏيندا هئا. سندس هٿ هيٺ پنج سو ڪاريگر ڪمائيندا هئا ۽ چڱيءَ پونجيءَ وارو هو، پر ويچاري کي اولاد پٽيءَ ڪونه هو. جڏهن ڪاريگرن جي نظر ان پٽي تي پئي، تڏهن ان کي پاڻيءَ مان ڍڪڍي، پنهنجي استاد وٽ کڻي آيا. ڌوبيءَ صندوق کولي،

جان کٽي ڏسي ته هڪ سدا سهڻو ٻار منجهس ستو پيو آهي. ٻار کي ڪڍي پنهنجي گود لائين ۽ مٿس سسئي نالو رکيائين، جنهن جي معنيٰ آهي چنڊ¹. سندس زال سسئيءَ کي گهڻي لاڏ ڪوڏ سان نپاڻڻ لڳي. جڏهن عمر رسيدي ٿي، تڏهن سندس نينهن جي نيزن ڪيترن نيازميندن جي دلين کي گهائي وڌو. سڀ ماڻهون سندس موهڻيءَ مورت تي مفتون ٿي پيا ۽ جيڏانهن ويندي هئي تيڏانهن سندس چنڊ جهڙي منهن جي چوڌاري، ڪٿيءَ جي تارن وانگر ميڙ ڪري بيهندا هئا. گذر جون اکيون به، سسئيءَ کي ڏسيو، پيون نرنديون هيون ۽ هن جي سک ۽ آرام لاءِ هرڪا ڪوشش ڪندو هو. سندس لاءِ هڪ عاليشان محلات اڏايائين، جنهن جي چوڌاري هڪ وڏو باغ رکيائين. سسئي انهيءَ باغ ۾ پنهنجي سهيلين سان گڏجي اٿڻ ۾ ويهي ڪيندي هئي.

ان زماني ۾ ڪيچ مڪران جا قافلا پنيور جي شهر مان لنگهي، ٺٽي ۽ ٻين ملڪن ڏانهن واپار ڪرڻ لاءِ ويندا هئا، ۽ سسئيءَ جي سونهن جون هاڪون ٻڌندا وٽندا هئا. نيٺ ڪن وڃي اها خبر ڪيچ جي حاڪم آريءَ ڄام جي پٽ پنهنوءَ کي ٻڌائي. ٻڌڻ شرط، پنهنوءَ جي دل ديواني ٿي پيئي ۽ هڪدم واپاريءَ جو ويس ڪري، هڪ وڏو قافلو سنڀرائي، مشڪ ۽ عنبر جا انبار ساڻ ڪري، اچي پنيور ۾ وارد ٿيو. ڪٿوريءَ ۽ خوشبوءِ سان سارو شهر

---

(1) سنسڪرت: ششي = چنڊ

واسجني ويو. سسئيءَ کي جڏهن اهڙي سرهي ساٿ جي اچڻ جي خبر پئي، تڏهن عطر سوڌڻ جي ارادي سان، هار سينگار ڪرڻ، سهيلين سميت، پنهنوءَ جي منزل تي ويئي. سسئيءَ جي صورت ڏسي، پنهنوءَ جو هيٺڙو هيڪاري هٿن مان ڇٽائي ويو. هوڏانهن وري سسئيءَ کي به، پنهنوءَ جي پيشاني ڀڄڻ شرط، ڀرت جو ڀيڄ ڀڄي ويو، جيئن رمضان ڪنڀر جو چيو آهي:

چارئي عين چڀي ويا، ڳجهيءَ رمز ڳتا،
جيئن چندن وڻ ۽ چانڪو، تن ڀرت ڀيڄ پيا،
هوءَ هن جي عشق الوٽ ڪي، هو ماريو محبت،
هوءَ ملڻ لاءِ ماندي مري، هو جالي ڪين جدا.

سسئي نيٺ پنهنجي اندر جو آواز هڪ سکيءَ سان اورو، جنهن کي منٿ ڪيائين ته ”ڪابه تجويز ويڙهائي، ابي کي رهي رهي، منهنجو پنهنوءَ سان سڱ ڪراءِ.“ سهيليءَ وڃي ڌوڀيءَ سان ڳالهه ڪئي، ۽ پنهنوءَ جي شرافت ۽ دولتمديءَ جي ساراهه ڪئي. پر ڌوڀيءَ انڪار ڪيو ۽ چيائين ته ”هڪڙو ته پنهنون پرديسي آهي ۽ ٻيو ته اسان جي ذات جو نه آهي.“ پر سکيءَ کيس پڪ ڏني ته پنهنون پڻ ذات جو ٿاڏر آهي ۽ چيائينس ته ”جيڪڏهن ويساهه ٿو اچيئي؟ ته کيس آزمائي ڏس.“ ڪٿيءَ اها ڳالهه قبول ڪئي. پوءِ پنهنون کي گهرائي، آزمائش وٺڻ لاءِ هن کي چيائين ته ”هڪ کپ ڌوئي اچ.“ پنهنوءَ جا نازڪ هٿ ڦرهي تي ڪپڙن سڀيندي

لقون ٿي پيا. نيٺ ڪپڙن کي چيري ڦاڙي اچي ڪٽيءَ جي گهر نڪتو، ۽ ملول ٿي ڪنڊ ۾ ويهي رهيو. سسئي کيس دلداري ڏيئي چيو ته ”پولو نه آهي. هاڻ ڇا ڪر جو هر هڪ ڦاٿل ڪپڙي جي ته ۾ هڪ سوني مهر وجهي ڇڏ، ته پوءِ ڪٿان به شڪايت ڪانه ايندي.“ پنهنون ائين ڪري، ڪپڙا مالڪن کي پهچائي آيو ۽ ڪنهن وٽان به ڌوبيءَ کي ڪا دانهن ڪانه رسي. هاڻ ڌوبيءَ کي تسلي ٿي، جنهن کيس سسئيءَ جو سڱ ڏيڻ قبوليو.

انهيءَ وچ ۾، پاڙي ۾ رهندڙ هڪ سونارڻ جي دل پنهنوءَ تي سرڪي ويئي، جنهن پنهنجيءَ طمع پوري ڪرڻ لاءِ سسئيءَ جي ست جي برخلاف وڃي پنهنوءَ جا ڪن پريا. انهن ڏينهن ۾ رواج هوندو هو ته جيڪڏهن ماڻهوءَ تي ڪو ٺڪر پڇندو هو. ته هن کي پنهنجي سڃاڻيءَ ثابت ڪرڻ لاءِ، باه جي مچ مان لنگهڻو پوندو هو. پنهنوءَ به سسئيءَ کي پاڻ موڪل لاءِ، انهيءَ پرکي مان پار لنگهڻ واسطي اشارو ڪيو. سسئي، جا سون وانگر سڄي هئي، سا انهيءَ باه مان پاڻ اڳي ڪان به اُجري ٿي نڪتي. آخر وڏي تجمل ۽ طومان سان هنن ٻنهي عاشقن جي شادي ملهائي ويئي. پوءِ ڌوبيءَ پنهنوءَ کان جنڊو پاڙو لکائي ورتو ۽ پنهنون به وطن وڃڻ جو خيال لاهي، ڌوبيءَ جو ڌنڌو ڪندو رهيو. پنهنوءَ جو پاءُ چنرو، جو ساڻس ساٿ ۾ آيو هو، سو سندس انهيءَ روش تي گهڻوئي پوسريو. پر جڏهن ڏٺائين ته ڪو چارو ڪونهي، تڏهن ساري ماهيت وڃي آري ڄام جي پيش

ڪيائين. آري ڄام جو پٺو ئي لهي ويو ۽ پنهنجو سندس دادلو پٽ هوندو هو، تنهنجي فراق ۾ بي حال ٿي پيو. پهريائين هڪ قاصد روانو ڪيائين، جنهن جي هٿان پنهنجي کي چوائي مڪائين ته ”جيڪڏهن هڪدم اچي حاضر نه ٿيندڙ ته منهنجو جيئڻ محال آهي.“ جڏهن قاصد پٺور ۾ پهتو تڏهن ڇا ڏسي، ته پنهنجو پريتن سان گڏيو پارچا پيو پڇاڙي. هيءُ روڻداد ڏسي، قاصد جا ڳچ ڳري پيا ۽ درد مان دانهن ڪري چيائينس ته:

”اي ڪامل ڪم نه سندو، جيئن پهرس پڇاڙين پوتين.“
 پر پنهنجو پوئتي هلڻ کان پڙ ڪڍي بيٺو. قاصد نا اميد ٿي، هتي وڃي آري ڄام کي سرستو سماچار پهچايو. آري ڄام ٻڌڻ شرط مورچا ٿي ڪري پيو. رڻ ۽ راڙي ڪري اهڙو اغر ۽ ضعيف ٿي ويو، جو سندس ساه چٽي وڃڻ جو امڪان هو. پيءُ کي اهڙي جوڪاتي حال ۾ ڏسي، سندس ٽن پٽن چنري، هوتي ۽ نوتي کيس آتڻ ڏيئي چيو ته ”ڪو به حيلو وسيلو ڪري، ڄاڻ ته پنهنجي کي ساڻ وٺي، اچي ٿا توهان وٽ رسايون.“

پوءِ ٽيئي خان اٺن تي سوار ٿي، سگهوئي اچي پٺور پهتا. سسئيءَ ۽ پنهنجي کين گهڻو آڌرڀاءُ ڏنو ۽ پاڻ وٽ مهمار ڪري، سندن گهڻي خاطرداري ڪيائون. وچ جي خبر نه رهين ته ڪا هنن جي من ۾ مدي آهي. ڪيترا ڏينهن سند اچڻ جي خوشيءَ ۾ جلسا ۽ جشن ڪيائون. هڪ رات جو ڳچ ويرم تائين مجلس ۾ مشغول رهيا. سسئيءَ

ويچاريءَ ڪي پنهنوءَ جي اوسيري ۾ پلنگ تي جاڳندي جاڳندي، نند ڪئي ويئي، هوڏانهن وري پائر پنهنوءَ کي غافل ڏسي، ويا کيس شراب جا پٽ پياريندا، تان جو نشي ۾ اهڙو الوت ٿي ويو، جو پنهنجي وجود جو ڪو سماءُ نه رهيس. آڌيءَ رات کان پوءِ سندس پائر اٺ گنگائي، کيس بي خبريءَ جي حالت ۾ کڻي، ساڻيه ڏانهن ستيندا ويا.

پوئين رات جو، جان سسئيءَ جي اک کلي ته ڇا ڏسي ته پنهنون پلنگ تي نهيني ڪونه. حيرت ۾ پئجي هيڏانهن هوڏانهن دريافت ڪري ڏٺائين ته اوطاقون ۽ اوتار سڀ سڃاڻيا پيا آهن. معلوم ڪيائين ته ڏير کيس ويساهي، پنهنوءَ کي زوريءَ ڀڄائي وئي ويا آهن. پوءِ وٺي گهوڙا گهوڙا ڪيائين، منهن تي مائٽس ۽ پاريسري اچي مڙيا. پر هن ڪنهن جي ڪين مڃي. ويس وڳا ڦٽا ڪري، لاڳاپا ۽ لاڳ لاهي، ڪلهي ڦاٿل ڪنجرو وجهي اڪيليائي اڪيلي اٿن جا پير ڪڍندي، پنهنوءَ جي پٺيان ڪاهيندي ويئي. چاليهن ڪوهن جي پنڌ بعد، اچي پٺ جبل جي ويجهو پهتي، اُڃ ۽ ٿڪ سببان ماندي ٿي ڪري پئي ۽ چڙهيون هڻڻ لڳي قدرت خدا جي، جو انهيءَ هنڌان هڪ صاف پاڻي جو چشمو ۱ پڙڪو ڏيئي ڦٽي نڪتو.

(1) اهڙي ساڳي ڳالهه حضرت اسماعيل ۽ بيبي هاجره بنسبت پڻ ڪندا آهن. جڏهن بيبي هاجره، حضرت اسماعيل کي هڪ هنڌ وهاري پاڻ پاڻيءَ جي تلاش ۾ هيڏانهن هوڏانهن پئي ڊڪي ۽ ڊوڙي، تڏهن حضرت اسماعيل چڙهيون هڻڻ لڳو ۽ خدا جي قدرت سان انهيءَ هنڌان پاڻيءَ جو چشمو ڦٽي نڪتو، جو هاڻ زمزم جي نالي سان پڌرو آهي.

تحفہ الکرام وارو چوي ٿو تہ ”مون معتبر ماڻهن کان ٻڌو آهي تہ اهو چشمو اڃا تائين جاري آهي“ ۽ ڪڏهن بہ سڪي نٿو وڃي، ۽ پيو تہ مينديءَ جي ٿاري، جا پرڻي رات سسئي دسزور موجب، هٿ ۾ ڪري ستي هئي ۽ جا ساڻس هن سفر ۾ همرام هئي، سا انهيءَ چشمي جي ڀرتي ڪري تنبائين. انهيءَ ٿاريءَ مان هڪ سرسبز مينديءَ جو وڻ اُڀري پيو، جو اڃا تائين انهيءَ قتيل عاشقياڻيءَ جي نشاني آهي.“

ذرو ساعت وسرام وٺي، وري اڳتي ڪڙي ڪنيائين ۽ پٺ جبل وارو مشهور لڪ ”پيوڻي ناڪو“ لنگهي اچي، هاڙي جبل جي پاڙ وٽ ڦوڙنديءَ جي ڀر ۾ پهتي. پر پاڻيءَ جي اُٿل سببان اڳتي اُڀري نہ سگهي. نهايت نااميد ٿي، پوئتي هٽي ۽ گچ پنڌ بعد، اچي ماباڙ نہ جي ويجهو رسي. هاڻي واهيري جي ويل اچي ٿي هئي پريان پهاڙ تي، هڪ ايل پنهور جي جهوپڙي ڏسي کانئس وڌي پڇيائين تہ ”ادا اتائين ڪو وٺو ساڻ، سڄڻ جو؟“ سسئيءَ جهڙي سهڻيءَ صورت کي هيئن اڇڪيلو ڏسي، ايل پنهور جي دل هر کي ويئي ۽ ڏانهنس بچڙي نظر ڪرڻ لڳو. سسئيءَ پاڻ کي جوکي ۾ ڏسي، پنهنوءَ جي سار ۾ زار زار رني. سندس سوز وارين صدائن ڏونگر بہ ڏاڍي وڌو، پر هن ڪنڌ تي ڪوبہ اثر نہ ٿيو. نيٺ خدا کان سواءِ پيو ڪو بہ چارو نہ ڏسي، ايل پنهور کي پاڻ وٽان

---

(۱) اهو چشمو اڄ ڏينهن تائين قائم آهي. لس بيلي ۾ پيوڻي ناڪي يالڪ جي ڀر ۾ آهي ۽ ”سسئيءَ وارو چودو“ ڪري چوندا اٿس.

ٿارڻ جي بهاني، آزي ڪري چيائينس ته ”آءُ ٽڪل ٿل ۽ اڃايل اهيان، ڀلائيءَ ڪري پهريائين ڪو کير چڪو پياريم.“ ايل پنهور خوش ٿي، ڏڻ ڏانهن ڊوڙيو. هن جو پاسي ٿيڻ ۽ سسئيءَ جو رب کي سوال ڪرڻ. ٻئي هٿ کڻي، ٻاڏائي چيائين ته ”اي ستارا! هن بيوسيليءَ جو وسيلو ٿيءُ!“ هن اڃا دعا مس پوري ڪئي ته پهڙ ڦاٽي پيو، جنهن ۾ اندر گهڙي ويئي پوءِ جبل، جبل جهڙو ٿي پيو، پر سسئيءَ جي چنيءَ جو پاند ٻاهر رهجي ويو. ايل پنهور، جڏهن کير ڏهي پوئتي موٽيو، تڏهن هي رنگ ڏسي، تپرس ۾ پيو ۽ الاهي قدرت جو اهڙو اهڃاڻ پسي، توبه تائب ٿيو. پوءِ انهيءَ هنڌ، هڪ پٿرن جو ميڙ ڪري، قبر جو لوڙهه ٺاهي ڇڏيائين!

رستي تي، جڏهن پنهنون نشي جي خمار مان سجاڳ ٿيو، تڏهن پاڻ کي اُٺ تي جڪڙيل ڏسي، ڏاڍا جڪ ڪاڏائين. پائرن کان ڀڄي وڃڻ لاءِ گهڻوئي واجهائين پر هنن کان ڀڄي نه سگهيو. نيٺ آئي سندس ٻانهن آري ڄام جي حوالي ڪيائون. پر پنهنونءَ سسئيءَ جي وڇوڙي ۾ اهڙو نه ڳرندو سڙندو ويو، جو پٽس کي سندس مرڻ جو خوف ٿي

(۱) اهو پهڙ مٻاڙ نه جي پيٽ ۾ آهي. جڏهن لٽ يا لڪڻ سان نوڪيو اٿس، تڏهن منجهانئس اهڙو آواز نڪرندو آهي جهڙو ڪنهن ڪنجي جي برتن وڃائڻ مان. چوندا آهن ته اهو آواز سسئيءَ جي درد وارين دانهن جو پڙاڏو آهي. انهيءَ پهڙ کي ”سسئيءَ وارو وتو“ سڏيندا آهن.

پيو لاچار پنهنوءَ کي رخصت ڏنائين ته پنيور موٽي،
 سسئيءَ کي به ساڻ وٺي اچي آستاني ٿي. پوءِ هي يار به
 سٽيلڊو پنيور ڏانهن راهي ٿيو. جڏهن سسئيءَ جي قبر
 وٽان لانگهاڻو ٿيو، تڏهن سندس روح کي هڪ ازغيبي اڏمو
 آيو. اهڙي رڻ پٽ ۾ تازي لوڙه مان چنئيءَ پاند ٻاهر نڪتل
 ڏسي، دل ۾ سنسو پيدا ٿيس ته نچاڻا هيءَ سسئيءَ جي قبر
 آهي. اتفاقاً اهو ايل پنهور به اتي اچي سهڙيو، جنهن سڄي
 ماجر کيس بيان ڪري هڻائي، ٻڌنديئي شرط، اٺ تان ٽپو
 ڏيئي لهي پيو ۽ پائرن کي چيائين ته ”ڏرو ويرم ترسو ته هن
 قبر جي زيارت ڪري وٺان.“ پوءِ قبر جي ڀر ۾ ويهي زار زار
 رنائين، ۽ خدا جي در وينتي ڪيائين ته ”اي وچوڙين کي
 ملائيڊڙ سڄا ڏئي! مون کي پنهنجي محبوب سان هيڪاندو
 ڪر.“ سندس عرض اگهاڻو. وري به جبل ڦاٽي پيو ۽ پنهنون
 وڃي پنهنجي پرينءَ کي هميشه لاءِ مليو.

تحفه الڪرام وارو چوي ٿو ته ”هيءَ حيرت جهڙو
 احوال، عام خلق جي وات ۾ آهي، ۽ حال ۽ قال جا صاحب
 هي - ٿورڙ، جي هڪ ٻئي جا عاشق به هئا ۽ معشوق به هئا،
 تنهنجي قصي کي سنڌي بيتن ۽ حسيني سر ۾ ڳائيندا آهن ۽
 انهيءَ مجازي عشق مان حقيقي عشق جو راز پروڙيندا آهن.
 مطلب، ته انهيءَ ٻنهي عاشقن جي تاثير هيٺ، وجد ۽ سماع
 جا صاحب گدگد ٿي ويندا آهن. مير معصوم شاھ بکريءَ
 هن قصي کي مشنويءَ ۾ نظم ڪري، مٿس ”حسن و ناز“

پنهون ۽ پنهنجي

نالو رکيو آهي، قاضي مرتضيٰ سورنيءَ ڪٿيائين واري، محمد شاه بادشاهه جي ڏينهن ۾ هن قصي کي هڪ خاص طرز ۾ نظم ڪري بيان ڪيو هو. اهو صاحب ڳالهه ٿو ڪري ته ”اسماعيل نالي هڪ ملتان جو درويش، هنن ٻن عاشقن جي زيارت لاءِ آيو. اُٺ کي پري بيهاري، ٽي ڏينهن فاقو ڪڍيائين، انهيءَ مراد سان من هنن جو ديدار نصيب ٿيڻ. تن ڏينهن کان پوءِ هڪ ڪراڙي زال به ٽي مانين ۽ پاڻيءَ جو هڪ وٽ ڪٿي وٽس آئي. ان کي چيائين ته ”جيستائين سسئيءَ ۽ پنهنوءَ کي نه ڏسندس، تيستائين نه کائيندس نه پيئندس.“ زال وراڻي ڏني ته ”سسئي مان آهيان، باقي پنهنون ڏسڻ جي پچر ڦٽي ڪري ڇڏ. ڇو ته زماني تي ڀروسو نه آهي. آءُ اڳيئي ڏيرن جي ڏڏل آهيان.“ درويش وراڻي ڏني ته ”آءُ ڪيئن اعتبار ڪريان ته تون سسئي آهين؟ ڇو ته سسئي نهايت خوبصورت ۽ جوان هئي، مگر تون ڪراڙي آهين.“ سسئيءَ هڪدم پاڻ کي پنهنجي جوين جي جمال ۾ ظاهر ڪيو. اُتي وري به درويش چيس ته ”جيسين پنهنوءَ جو ديدار نه ڪندس، تيسين ماني پاڻي حرام آهي،“ گهڻي رد بدل بعد، سسئي قبر ۾ اندر وڃي، پنهنوءَ کي چيلهه تائين ٻاهر ڪڍيو، پر هن کي پنهنجي ٻڪ ۾ سوگهو جهلي بيٺي. ته متان اڳي وانگر ڪو کيس ڌتاري ڪٿي وڃي. اهڙيءَ طرح ڪيترن الله وارن سسئي ۽ پنهنوءَ جي ملاقات ڪئي آهي. جهڙيءَ طرح سهڻيءَ ۽ ميهار جي ڳالهه ۾ تشيل رٿيل

اهي تهڙيءَ طرح سسئيءَ ۽ پنهنوءَ جي قصي ۾ هڪ وڏي
مثيل رکيل آهي. تفاوت رڳو هي آهي جو سهڻيءَ جي ڳاله
۾ دنيا ۽ طريقت جي سفر جي ڏاکڻن کي درياھ سان ڀيٽيو
ويو آهي ۽ سسئيءَ جي ڳاله ۾ دنيا ۽ طريقت جي
مشڪلاتن کي رڻ پٽ سان مشابھت ڏني ويئي آهي. سسئيءَ
مان مراد آهي سالڪ، جو پنهنجي پنهنوءَ يعني حقيقي
محبوب جي ڳولا ۾ آهي. پنيور ۽ ان جا پاڻ، دنيا ۽ دنيا
جون نعمتون آهن. ڪيچ محبوب جو مڪان آهي، جتي
پهچڻ لاءِ پهريائين ته ڏاڳهن، ڏيرن ۽ ڏونگرن جهڙن تن
زبردست دشمنن، يعني نفس، دنيوي تعلقات ۽ خوديءَ جي
چنن کان پاڻ کي آزاد ڪرڻو آهي. جيئن سسئي ڪيترين
دور ۽ دراز منزلن، جهڙوڪ وندر، وٽڪار، پٻ، هاڙي وغيره
مان لنگهي، نيٺ وڃي ملڪ الموت ماڻي ٿي، تيئن سالڪ
کي به صوفي طريقي جون ست ماتريون يا منزلون لنگهي پار
پونو آهي. اهي ست ماتريون آهن: طلب، عشق، معرفت،
استغناء، توحيد، حيرت ۽ فقر. آخري منزل تي رسڻ بعد
سالڪ محبوب جي هستيءَ ۾ حل ٿي، هميشه جي حياتي
حاصل ڪري ٿو.

مورڙو ميربحر

راجا دلوراءِ¹ جي زماني ۾ سون مياڻي² ۾ اويائي نالي هڪ مهاڻو رهندو هو. کيس ست پٽ هئا جن مان مورڙو مڙنيءَ کان ننڍو ۽ البت مندو هو. ٻيا ڇهه ئي ڀائر جنگ جوان هئا ۽ مڇي مارڻ جي فن ۾ استاد هئا. ڪوتاهي مورڙي ۾ به ڪانه هئي. جي جسم جو جڏو هو، ته عقل ۾ وري اڪابر هو. پر ڀائر کيس بيڪار سمجهي، پٽ جي سنڀال سڙيءَ لاءِ گهر ڇڏي ويندا هئس. هڪ لڱا ڇهه ئي ڀائر مڪڙيون موڙي، ڪلاچيءَ جي ڪُن³ وٽان اچي نڪتا.

(1) خبر نٿي پوي ته دلوراءِ ڪهڙي زماني ۾ سنڌ جو حاڪم هو. پر ”تاريخ طاهري“ ۾ ايترو ذڪر ڪيل آهي ته هو ڏاڍو ظالم ۽ زاني هو، ۽ برهمڻ آباد جو شهر سندس ئي ڪڏن ڪرتوتن ڪري خدائي قهر سان ناس ٿي ويو. سنڌي قصه نويس اڪثر ڪري هر ڳالهه جنهن جي پوري سنڌ پئجي نه سگهندي ائين، سا دلوراءِ جي زماني تي مڙهندا آهن.

(2) سون مياڻي لس ٻيلي جي سرحد تي هڪ ننڍو ڳوٺ آهي. ڪراچيءَ کان اٽڪل 60 ميل پري اتر الهندي طرف آهي.

(3) ڪلاچيءَ جو ڪن ڪلفٽن ۽ منهوڙي جي وچ ۾ هوندو هو. اهو نالو مٿس انهيءَ ڪري پيو جو دودائي بلوچن جي هڪ ذات جا ڀاتي، جن کي ”ڪلاچي“ ڪري سڏيندا هئا، سي ان جي نزديڪ اچي

هن ڪُن ۾ اهڙو ته قهر لڳو پيو هوندو هو، جو غوربن جا غوراب منجهس غرق ٿي ويندا هئا. ازانسواءِ منجهس هڪ ڀرت جيڏو مانگر مڇ رهندو هو. شال نه ڪو ڪمبخت سندس ور چڙهي! جي چڙهيو، ته نهوڙي نيندو هوس. تر جي ملاحن پائرن کي گهڻو ئي سمجهايو ته ”هتان پڄي پاسو ڪريو، پر هي يار مڙن ئي نه. اڃا رڇ وجهي اڳتي وڌيا ئي ڪين ته ڪُن به ڀريون پائي، آئي اونهي ۾ هنين. ڪن ۾ ٻيڙي اوندي ٿي وڃي سرن درياھ ٿي. مڇ کي به لڳي ساڃي، سو هڪ ئي لقمو ڪري ڳڙڪائي وين.“

ويل تري ويئي، گهاتو گهر نه موٽيا. گهر جا ڀاتي سڀ فڌڪر ۾ پئجي ويا. آخر مورڙو هڪ مڇڻو وٺي، اتي سندن ڪڍ پيو. تڙن تان تلاشون ڪندي، پتو پيس ته پائرنس سان ڪهڙو ويل وهي چڪو هو. پوءِ ته موٽي ماڳ آيو، ۽ مٿن مائٽن کي ميڙي پائرن جي بدلي وٺڻ جون سٽون سٽڻ لڳو. آخر هڪ لوهي پيڇرو تيار ڪرايائون، جنهن کي ٻاهرئين پاسي ڪيترا ڪنڊا ۽ تڪا ڪل لڳل هئا، ۽ هر هڪ ڪنڊي ۾ ريشمي رسو پيل هو، جنهن جي ٻي پڇاڙي هڪ پاڇاري سان ٻڌل هئي. اهي ساز سامان ساڻ ڪري، سڀ ڪلاچيءَ جي ڪن ڏي ڪاهيندا ويا. اُتي پهچڻ شرط مورڙو پيڇري ۾ ٿي ويٺو ۽ همراهن کي چيائين ته ”هاڻي

اُٻوٺ ٻڌي رهيا هئا. هاڻي ڳوٺ کي به ”ڪلاچي“ ڪري سڏيندا هئا، جنهن ڪري هاڻوڪي ڪراچيءَ جي شهر تي به اهو نالو پيو آهي.

پيڇري کي کڻي ڪن ڦٽو ڪريو. جڏهن رسا لڌندا ڏسو، تڏهن پيڇري کي چڪي ٻاهر ڪڍجو. ”پوءِ ته پيڇري کي حفاظت سان لاهي پاڻيءَ ۾ وڌايون. مانگر مڇ به وات ڦاڙيو ويٺو هو، سو پيڇري کي ويو گر ڪائيندو پر پيڇري جا ڪل وڃي سندس ڄاڙين ۾ اٽڪيا. جيئن ان کي ڳهڻ جي ڪوشش ڪيائين، تيئن ڪل ويس زور سان ڪپندا. آخر چوڪنيو جڪڙجي پيو. پوءِ ته مورڙي وٺي رسا لوڏيا، تنهن تي پاڇاڙين ۾ سان جوڻي، انهن جي پٺن تي ”مٿا“ رکي کڻي باه ڏنائون. تڏهن تي سان اُٿي ڀڳا ۽ مانگر مڇ کي گهلي، سڪيءَ تي ڪڍي آندائون. بس، هاڻ بري تي بچ ٿي ويهي؛ هڻي ساه ڪڍي وڌائونس. مورڙو پيڇري مان صحيح سلامت نڪري آيو. پوءِ ته مڇ جو پيٽ چيري، منجهانئس پائرن جا ڪرنگر ڪڍي، اُٿي ڪلاچيءَ جي اتر اولھ طرف، جبل جي پاڙ وٽ دفن ڪيائين. باقي حياتيءَ جا ڏينهن مورڙو مقام جو مجاور ٿي گذارڻ لڳو.¹

سُر سريراڳ ۾ شاھ هن جهان کي مھراڻ سان مشابھت ڏيئي، ان جا خوف خطرا بيان ڪري، انسان کي خدا جي طلب ۽ توه جي ھدايت ڪئي آھي. يوناني فيلسوفن دنيا کي ”عالم اڪبر“ ڪري سڏيو آھي، ۽ انسان کي ”عالم

---

(1) اھو مقام اڄ ڏينھن تائين بيٺو آھي ۽ ان کي ”مورڙي جو مقام“ ڪري سڏيندا آھن. ڪراچيءَ کان ٻہ ميل کن پري، ھندن جي مساڻ کان سڌ پٽ تي آھي، مورڙو بہ منجھس دفن ٿيل آھي.

اصغر، ڇو ته جيڪي به شيون دنيا ۾ موجود آهن، تن مڙني جو اختصار انسان جي جسم ۾ سمايل آهي. انهيءَ لحاظ تي، جي دنيا مهراڻ مثل آهي؛ ته انسان وري ڪن سان آهي. هتي انهيءَ ڪن جو خاص ذڪر ڪيل آهي. انسان جي اندر ۾ جي غيبي خزانو موجود آهن؛ تن جو نه آهي انت نه پار. طرح طرح جا روحاني راز منجهس لڪل آهن. پر انهيءَ ڪن ۾ هڪ هيبتناڪ مانگر مچ پڻ وات ڦاڙيو ويٺو آهي، ڪن ۾ ڪو گهڙيو نه آهي، ته ان کي ڳڙڪايو ڇڏي. جي روحاني امل ماڻڪ هٿ ڪرڻا آهن، ته اول، انهيءَ مچ کي ماري مات ڪرڻو آهي. پر اها جهڙي تهڙي ڳالهه نه آهي. هن نگري گهڻن گهاتن جون مٿيون منجهائي، ڪن نهوڙي نيو آهي. مانگر مچ مان مراد آهي؛ نفس، جو ڏنڊهن به راضي ٿيڻ جو نه آهي. انسان کڻي ڪيترا به مال اسباب گڏ ڪري ۽ ڪيترا به مان مرتبا حاصل ڪري، ته به نفس پل پل پيو پڪاري ته ”آڻ ۽ آڻ.“ رومي انهيءَ ڳالهه ڏانهن اشارو ڪري، مثنويءَ ۾ چيو آهي:

”صورت نفس از بجوئي بي پسر،
قصه دوزخ بخوان باهفت در،
هر نفس مکري و در هر مکر زان،
غرق صد فرعون با فرعونيان.“

يعني: ”اي بچا! جي نفس جي صورت ڏسڻي اٿئي، ته ست دري دوزخ جو قصو وڃي پڙه، پل پل نئون نئون مکر

پيو ڪري، ۽ هر هڪ مڪر سان سَوَهاَ فرعون جماعتن
سميت غرق ڪيو ڇڏي.

جيئن سمنڊ جي مانگر مچ کي مارڻ لاءِ رواجي چاريون
۽ ڪنڊيون ڪنهن نه ڪم جون آهن، تيئن نفس جهڙي
رپ کي نگوڻسار ڪرڻ لاءِ به فقط رواجي روزا ۽ نمازون
ڪارگر نه آهن. ان کي نهوڙڻ لاءِ زبردست مجاهدن ۽
رياضتن جي ضرورت آهي، جو انسان اهڙا آپاءِ وٺي ٿو، اهو
مورڙي وانگر مچ جهڙي نفس کي ناس ڪري، هميشه سک
ماڻي ٿو.

سورٺ* ۽ راءِ ڏياڄ

جيئن ته هن قصي جا واقعا ڪاٺياواڙ ۾ ٿي گذريا -
- ٻئي اڄ ڏينهن سوڌو چارڻ انهن کي چنگن تي ڳائيندا وتن،
تنهنڪري مناسب ڄاتو ويو ته ڪاٺياواڙ جي تاريخن ۽

---

* سورٺ سنسڪرت لفظ ”سوراشٽر“ جي بگڙيل بناوت آهي جنهن جي معنيٰ آهي؛ عمدو ملڪ يا عمدي ملڪ جي. جنهن ملڪ کي هاڻي ڪاٺياواڙ جي نالي سان سڏجي ٿو. تنهن کي اڳي سوراشٽر ڪري ڪوٺيندا هئا. سوراشٽر جو اڀيٽ ڪڇ ۽ ڪنڀات جي نارين جي وچ ۾ آهي. آڳاٽي زماني کان وٺي هيءُ ڏيه هندن جو تيرٿ ٿي رهيو آهي. عيسويءَ ارڙهينءَ صديءَ جي وچ تائين انهيءَ نالي سان سڏبو ايندو هو پر جڏهن مرهٽن جي هٿ ۾ آيو، تڏهن ان جو نالو ڦيرائي ”ڪاٺياواڙ“ رکيائون، ڇو ته اتي ”ڪاٺي قوم“ وڏي تعداد ۾ رهندي هئي، جنهن سندن سخت مخالفت ڪئي هئي. هاڻي ڪاٺياواڙ چئن ضلعن ۾ ورهايل آهي. انهن مان ڏاکڻي ضلعي کي اڃا به سوراشٽر يا سورٺ ڪري سڏيندا آهن. انهيءَ ضلعي ۾ ٽي مشهور ڀاڪ جبل آهن؛ گرنار، ڊاتار ۽ پاليتانا. گرنار ۽ پاليتانا جي وچ ۾ گهاٽا جهنگ لڳا پيا آهن، جن کي ”گريپلو“ ڪري ڪوٺيندا آهن. اهو ٻيلو پنڊرهن سؤ کن چورس ميل ٿيندو. گرنار جبل جي پاڙ وٽ اشوڪ راجا جا ٽي اڄ ڏينهن تائين بيٺا آهن، ۽ چوٽيءَ تي جين لوڪن ۽ هندن جا مندر اڏيل آهن.

ڪهاڻين جي تپاس ڪري، حقيقتون حاصل ڪجن. اهڙي
 ڪوچنا ڪندي، معلوم ٿيو ته راءِ ڏياچ جي ڳالهه جهڙيءَ
 ريت ڪاٺياواڙ ۾ ڪٿي وڃي ٿي، تنهن کان سنڌ ۾ گهڻو
 ٻيءَ طرح مروج آهي. سنڌ واري قصي جو منڍ ڪاٺياواڙي
 قصي جي منڍ کان اصل ٻئي نموني جو آهي، مگر ٻنهيءَ
 جون پڇاڙيون، سواءِ ڪن جزوي اختلافن جي، هڪ ٻئي
 سان ٺهڪي ٿيون اچن. انهيءَ تفاوت جو سبب ڳوليندي،
 ڪاٺياواڙ جي ڪهاڻين مان ڪل ٻئي ته سنڌي قصي جو
 منڍ خود هڪ ٻي آکاڻي آهي، جنهن کي ”راڻڪ ديويءَ“
 جي آکاڻي ڪري سڏين ٿا. سنڌي قصي ۾ راءِ ڏياچ جي
 اصلوڪي ڪاٺياواڙي آکاڻي ۽ راڻڪ ديويءَ جي آکاڻي،
 ٻئي گڏجي مسجي هڪ ٿي ويئون آهن. انهيءَ ملاوت جو
 سبب ڳولي لهڻ کان اڳ، واجب آهي ته اهي ٻئي
 ڪاٺياواڙي قصا سنڌي قصي سميت بيان ڪيا وڃن.

راءِ ڏياچ جو ڪاٺياواڙي قصو*

سن 875 عيسويءَ ڌاري راءِ چوڙا، سنڌي سمي
 راجپوت، ڪاٺياواڙ ۾ پنهنجي حڪومت برپا ڪئي ۽
 ونشليءَ کي پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ٺهرايائين. سندس پويان
 پاڻ کي ”چوڙا سما“ ڪري سڏائڻ لڳا. هن گهراڻي جو

---

* هن قصي جو مضمون تارا چند پوٽ لال جي مشهور گجراتي ڪتاب
 ”ويرني واتو“ ۽ ولبرفورس بيل جي تاريخ ڪاٺياواڙ تان ورتو ويو آهي.

سڀئيءَ کان هاڪارو حاڪم گرھريو ٿي گذريو آھي. جھونا ڳڙھ جو مشهور قلعو، جنھن کي هاڻ اپرڪوٽ ڪري سڏين ٿا. سو سندس ٺھرايل آھي¹ راءِ گرھريو 982ع ۾ وفات ڪئي، ۽ کانئس پوءِ پٽس راءِ ڪوات تخت نشين ٿيو جو 1003ع ۾ گذاري ويو. ان بعد سندس پٽ راءِ دياس، تخت تي ويٺو جنھن کي ”مھي پال“ ڪري بہ سڏيندا هئا. ساڳئي وقت گجرات جو حاڪم سولنڪي ڪل جو راجا درليسٺين هو، جنھن جي گاديءَ جو هنڌ انھواڙ پاٽڻ هو. انهيءَ ڪري کيس ”انھلراءِ“ بہ ڪوٺيندا هئا.² راءِ گرھريو جي زماني کان ئي وٺي گجرات ۽ ڪاٺياواڙ جي حاڪمن جي پاڻ ۾ ناسازي ۽ نفاق هو. جڏھن جڏھن گجرات جا راجڪمار ۽ راجڪماريون گرنار جي تيرت تي ويندو هيو. تڏھن ڪاٺياواڙ جي حاڪمن جي سورھ تي ساڻن عقوبتون ڪيون وينديون هيون. راءِ دياس جي ڏينھن ۾، راجا درليسٺين جي راڻي درليسٺين ۽ سندس ڌيءَ چندر وڏا وڏي اتالي سميت هندستان جا مشهور تيرت ۽ تڪيا ڀيٽيندي، اچي گرنار نڪتيون. جيئن پالڪين ۾

-
- (1) جھونا ڳڙھ جو قلعو وٺليءَ کان اٺ ميل پري گرنار جبل جي اولھ طرف آھي. جھونا ڳڙھ جو هاڻوڪو شهر رفتي رفتي انهيءَ ڪوٽ جي چوگرد ٻڌبو ويو. پوءِ ساري شهر کي عالم پناه پڻ ڏني ويو، جا اڄ ڏينھن تائين قائم آھي.
- (2) راجا درليسٺين سنہ 1010ع کان وٺي 1022ع تائين گجرات تي راج ڪيو.

چڙهي، مندرن جي درشن ڪرڻ لاءِ مٿي جبل تي پئي ويئون،
 تيئن گهوڙي سوار اچي سندن رستو روڪي بيٺو، ۽ هڪل
 ڪري چيائين ته ”خبردار! جي هڪ قدم به اڳتي وڌيا
 آهيو.“ قافلي سان جو ڪارباري هو، سو وڌي وٽس آيو، ۽
 هٿ جوڙي، عرض ڪيائين ته ”سائين! اسان اوهان جو
 ڪهڙو گناه ڪيو آهي؟“ گهوڙي سوار جواب ڏنو ته
 ”سئو راشتر جو سرتاج، راءِ دياس، آءُ آهيان ۽ گرنار منهنجي
 حد ۾ آهي. پهرين ڏن ڏيو، پوءِ اڳتي وڌو.“ ڪارباريءَ چيو
 ته ”اسين ڏن ڏيڻ لاءِ تيار آهيون، مگر فرمايو ته ڪيترو؟“
 دياس وراڻي ڏني ته ”هٿ ناڻي جي ڳالهه نه آهي، اها
 راجڪماري جا اوهان ساڻ آهي سا مون کي هڪدم پرڻائي
 ڏيو، نه ته هتان وڪ به وڌڻ نه ڏيندو سانو.“ ڪارباريءَ ڏٺو ته
 دياس کان جند چڙائڻ مشڪل آهي، هاڻ ڪا حرفت
 هلاڻجي. سو راڻيءَ سان صلاح مصلحت ڪري، دياس کي
 چيائين ته ”اسان جا وڏا ڀاڳ چٽا جو اوهان جهڙو هاڪارو
 حاڪم اسان جي راجڪماريءَ تي هرڪيو آهي، پر ويچار
 ڪري ڏسو ته سولنڪي ڪل جي نياڻي لڪ چپ ۾ ڪيئن
 پرڻائي ڏيون. ائين ڪرڻ سان نه فقط اسان جو منهن هيٺ
 ٿيندو، پر اوهان جو پڻ. هينئر اسان کي رخصت ڏيو ته
 تيرت ڪري موتي ملڪ وڃون. آءُ اوهان کي راڻيءَ پاران
 انجام ٿوڏيان ته ورندي مهيني جي اڄوڪي ڏينهن اسين ڌام
 ڌوم سان جڳ وٺي اينداسون.“ گهڻيءَ ڌانڌل بعد دياس مڙيو
 ۽ سندن ٺهراءُ قبول ڪيائين. پوءِ ته تڙ ٽڪڙ ۾ گرنار جو

تيرت پيٽي، سارو ساٿ اچي ماڳ پهتو. پهچڻ شرط، راجا درپيسين کي ساري حقيقت سڻايئون. راجا پنهنجي ڪٽنب جي، بي عزتيءَ جي خبر ٻڌي، باهه ٿي ويو، ۽ بدلي وٺڻ جون سڌارن سڻڻ لڳو.

آخر ڪارباريءَ سان پهتي هڪ ڪارگر رت رٿيائين، جنهن جو منجهه في الحال ڪنهن به نه ڏنائين.

وعدي جو ڏينهن اچي ٿيو آهي. اڄ وٺليءَ ۾ گهر گهر شادمانا لڳا پيا آهن. هٿ بازاريون سينگار جي ويئون آهن. جتان ڪٿان سازن سرودن جا آواز پيا اچن. دياس گد گد ٿي ڪپڙن ۾ نه پيو مائي. خزاني جا دروازا کولي، سواين کي دل گهريا دان پيو ڏئي. ناشام جو قاصدن اچي اطلاع ڪيو آهي ته ”جڇ پئي اچي.“ امير اُمرآ استقبال لاءِ اچي ڪوٽ جي در وٽ بيٺا آهن، ۽ چاچين جي آجيان ڪري کين اندر اماڻيندا پيا وڃن. پر پالڪين جون بهيرون بس ٿي نه ڪن. چاچين جو ايڏو تعداد ڏسي، اميرن کي شڪ پيو، ۽ پاڻ ۾ سس پس ڪرڻ لڳا ته ڪو ڊوه ٿيل ٿو ڏسجي. ڪارباري جو سندن ڀر ۾ بيٺو هو، تنهن سمجهيو ته اجهو توڻا ڦاٽ ڦاٽي، سو هڪل ڪري چيائين ته ”اي پهاوانو! پالڪين مان نڪري نروار ٿيو، ۽ هنن مورڪن کي ڏيکارو ته اوهين ڪي زالون نه آهيو، پر جنگي جوان.“ پوءِ پالڪيءَ پالڪيءَ مان چار چار جنگ جوان هٿيارن سان نڪرندا، صفون ٻڌندا ويا. ڪارباريءَ اڳيرو وڌي، هڪ سيگاري پالڪيءَ جو پردو مٽي کڻي، منجهس ويٺل جڙتو

ڪنوار ٻاهر ڪڍي، ان جو گھونگھٽ کولي؛ واکو ڪري چيو ته ”ڪٿي آهي راءِ دياس ته کيس سندس لائق ٻانهن پرڻائي ڏيون؟“ پوءِ ته رنگ ۾ ڀنگ پئجي ويو. دياس جو لشڪر جو شاديءَ جي سانباھي ۾ رڌل هو، سو دشمن کي منهن ڏيئي نه سگھيو. انهيءَ ڪري وٺلي آسانيءَ سان دشمن پنهنجي قبضي ۾ آندي. راءِ دياس کي اهڙو اندير نه هو خواب ۾ نه خيال ۾. هاڻي پنهنجي بگڙيل بخت کي سنوارڻ جو ڪوبه چارو نه ڏسي، ڪٽنب سميت محلات جي هيٺان جا سرنگهه هڻي، تنهن مان لنگهي اچي اڀرڪوٽ ۾ اجهو ورتائين.

دياس کي قيد ڪري درليسڻ وٽ وٺي وڃڻ جي خيال سان، ڪارباري شاهي محلات ڏي ڌوڪيندو ويو اتي اچي پهتو ته ڏسي ته سارو محلات اُڇڙ ٿيو پيو آهي. پوءِ ته لشڪر سميت وٺليءَ ۾ ديرو دمائي ويهي رهيو، ۽ درليسڻ کي سوپ جي خوشخبري ڏياري مڪائين. درليسڻ ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو. ڀانيائين ته هاڻي ڪاٺياواڙ تي پنهنجي حڪومت قائم ڪرڻ جو چڱو موقعو هٿ آيو آهي، سو وڏي فوج سنبراهي، جهونا ڳڙھ تي اچي ڪڙڪيو. اميدون ته وڏيون ئي هيس، پر ٿوريئي عرصي ۾ پتو پيس ته اڀرڪوٽ کي هٿ آڻڻ ڪا سٿري ڳالهه نه آهي. وڏا وس ڪيائين، پر وريوئي ڪين. آخر قلعي جي چوڌاري گهيرو ڪري ڪپ ڪوڙي ويهي رهيو. اها اميد هيس ته ٿوري گهڻي ڏينهن دياس جو اُن پاڻي ڪٿي ويندو، ۽ پوءِ پاڻيهي اچي پيش پوندو. پر

اهو ان جو اجايو خيال هو. قلعي ۾ ان جا انبار لڳا پيا هئا ۽ پاڻ به مٿو هو. ڀل ورهين جا ورهيه گذري وڃن، ان پاڻي کٽڻ جو نه هو. هڪ ڏينهن، درلڀ ديوي جا پٽ راجا سان گڏجي آئي هئي. تنهن لشڪر کي نراس ڏسي، پنهنجي ور کي چيو ته ”اڃا ته ڪو بلو پيڻي ڪونه ٿو ڏسجي، ڇو نه ٿا، ڪو چنڊ ڦٽ ڪري، ڪوٽ کي قبضي ۾ آڻيو؟“ هن اڃا اهي لفظ ڪڍيائين ڪين ته پريان آواز ٿيو ته ”سولنڪي ڪر جي ڏيئي جي جيءَ!“ هيءَ صدا ٻڌي، درليسين دربان کي حڪم ڪيو ته ”ڏسو ته ڪير آهي، آئي هت حاضر ڪريو.“ پوءِ ته صدا هٽندڙ کي اندر وٺي آيا، جنهن جُهار ڪري چيو ته ”آءُ ذات جو چارڻ آهيان، نالو بيچل اٿم. ڪو چڱو ڇوڪو انعام ڏيو، نه دياس جو سر آئي، اوهان جي قدمن ۾ رکان.“ درليسين وراڻي ڏني ته ”قبول! نه رڳو مال متاع ملندو، پر دربار ۾ پڻ وڏو درجو پائيندين. پلا ٻڌاءِ ته دياس جو سر ڪهڙيءَ ريت وڌي ايندين؟“ چارڻ مشڪي، جواب ڏنو ته ”راجا! جو مقصد هيڏو سارو لشڪر هڪ ڪري نٿو سگهي سو ڏسو ته، آءُ يڪي سر ڪيئن نه ٿو

---

(۱) ”جهار“ جي اصلي معنيٰ آهي، شو مهراج جي جنم ڪانڀاوڙ ۾ ڏيئي ۽ راجپوت هڪ ٻئي کي گڏجڻ وقت، ”جهار“ چئي، سلام ڪندا آهن. آڳاٽي زماني ۾ دکن ڏيه ۾ پڻ اهڙيءَ ريت سلام ڪندا هئا. پر شواجيءَ جي گرو رامداس اهو بند ڪرائي ”راما! رام!“ چوڻ جو رواج وڌو. انهيءَ هوندي به، دکن هندستان جي نيچ قومن ۾ ”جهار“ چوڻ جي رسم اڃا هلندي اچي. واپاري ماڻهو چنين چيائين ۾ ڪندا آهن ته ”فلاڻي کي منهنجا چهار ڏج.“

حاصل ڪريان. دياس جو سر اوهاڻ مون کان لهڻو. " ائين چئي، اتي هليو.

اڀرڪوٽ ۾ پڇي وڃڻ بعد، دياس جي زال، سورٺ هڪ نهايت خوفناڪ خواب ٿڌو هو، جنهن ۾ ڏٺو هئائين ته هڪ چارڻ اچي دياس جي سر جي سٺن هنڌي آهي. ان ڏينهن کان وٺي مڙس جي ڏاڍي سنڀال ڪندي رهندي هئي. ڪوٽ تي اهڙي ته چؤڪسي رکائي هئائين، جو ڪٽنب جي ڀاتين کانسواءِ دياس جي ڪمري ۾ ڪوبه گهڙي نه سگهندو هو. ڪوٽ جي دروازي وٽ پڻ اهڙو سخت پهرو رکيل هو، جو ڪنهن کي به اندر اچڻ جي مجال نه هئي.

بيجل، درليسڻ کان موڪلائي، اڀر ڪوٽ ڏي رخ رکيو. جڏهن چنگ ڪلهي ڪري، در وٽ اچي پهتو، تڏهن اندر اچڻ کان ڪا به روڪ ڪانه ٿيس؛ ڇو ته چارڻن ۽ ڀتين جو انهيءَ زماني ۾ مان هوندو هو، ۽ جتي وڻندو هئڻ، اتي بي ڌڙڪ لنگهي ويندا هئا. بيجل ڪوٽ

(1) چارڻ لفظ جي معنيٰ آهي: رولو. جيئن ته ڪي مڱهار ساز وڄائيندا، ڳائيندا، در در تان پنندا وٽندا آهن، تنهنڪري انهن کي "چارڻ" يعني رولو فقير ڪري سڏيندا آهن. چارڻن جي هڪ ذات آهي، جي اڪثر گجرات، ڪاٺياواڙ ۽ راجپوتانا ۾ رهندا آهن. اڳاٽي زماني ۾ هندو راجائن جي دربارن جا ڪوي ۽ مداح هوندا هئا ۽ سندن وڏو مان هوندو هو. راجائون به کائڻن ڪو کائيندا هئا ۽ سندن مرضيون رکندا هئا ته متان کين وڃي خوار نه ڪن. جيڪڏهن ڪو سندس منشا پوري نه ڪندو هو، ته ڌڙو ماري وهندا هئا، ۽ بعضي ته آپگهات به ڪري وجهندا هئا.

جي، احاطي اندر ته آسانيءَ سان اچي سهڙيو، پر دياس کي ملڻ
البتہ مشڪل هو. سو اول ته دربان مان پتو ڪڍيائين ته دياس
ڪوٽ جي ڪهڙيءَ ڪنڊ ۾ رهيو پيو آهي. پوءِ سمجھ
لهي، اوڏانهن رڙهي، چنگ چوري؛ ويٺو دياس جي واکاڻ
ڪرڻ. پنهنجي ساراه ٻڌي، دياس دريءَ کان منهن ٻاهر
ڪڍي، چارڻ کي چيو ته ”گهر جيڪي گهرڻو هجيئي.“
بيجل وراڻي ڏني ته ”مون کي فقط اوهان جي ديدار جي
دردڪار آهي. مهرباني ڪري، پاڻ وٽ مٿي سڏايو جو
اوهن سان هڪ گجهي ڳالهه ڪرڻي اٿم.“ سنئين سڌي
رستي بيجل کي مٿي سڏائڻ محال هو، سو دياس دريءَ مان
هڏ؛ رسي لٽڪائي، جنهن جي وسيلي چارڻ چڙهي وڃي
ڪري ۾ پهتو. اندر گهڙڻ شرط وٺي پڪاريائين ته
”چڙاسن جي سردار، راءِ دياس جي جيءَ!“ انهيءَ تي دياس
چيو ته ”چارڻ! گهر جيڪي گهرڻو هجيئي.“ بيجل هٿ
جوڙي، عرض ڪيو ته ”آءُ گهران ته گهڻوئي، پر جي تون اهو
ڏيڻ کان ناڪار ڪري وجهين، ته مفت تنهنجي ڳلا ٿيندي.
مون کي فقط انهيءَ ڳالهه جو الڪو آهي.“ دياس چيو ته ”تون
ڪوبه فڪر نه ڪر. آءُ توکي وڃڻ ٿو ڏيان ته جيڪي به
گهرندين سو گهڙيءَ ۾ ملندءِ.“ چارڻ ڏٺو ته هاڻ ته پنجئي
ڳهه ۾ آهن، سو هٿ جوڙي چيائين ته ”دياس! مون کي
تنهنجو سر دان ۾ گهرجي.“ دياس مشڪي چيو ته ”بس!
گهري گهري به سر گهريءَ. چڱا مڙس! انهيءَ سڪلي هڏ مان

توڪي ڇا هڙ حاصل ٿيندو؟“ پيجل وراڻي ڏني ته ”انهيءَ سان تنهنجو ڪهڙو واسطو؟ رواجي چارٽن وانگر آءٌ ڪو مال مٽاءُ جو بکيو نه آهيان. خواهش اٿم ته اهڙو ڪو نئون دان گهران، جو ملڪان ملڪ مشهور ٿي وڃان. تنهنجي سر کانسواءِ مون کي ٻيو مور نه گهرجي. دياس چيو ته ”تنهنجي هروڀرو اها مرضي آهي، ته آءٌ توکي پنهنجو سر وڌيءَ خوشيءَ سان وڌي ڏيندس.“ اوڀري ماڻهوءَ جو آواز سڻي، سورٺ جو ساهه سڪي ويو، سو ڌوڪيندي اندر آئي. چارٺ کي ڏسنديئي، سڀني دل تي تري آيس، ۽ هڪدم هيٺون هارجي ويس. پيجل کي گهڻي مٺون ڪيائين، گهڻي انعام اڪرام اڇيائين، پر هو باز نه آيو. ايتري ۾ دياس جي پيٽ به لنگهي آئي. ساري حقيقت مان واقف ٿي، ويچار ڪيائين ته جي منهنجو پاءُ وڃن کان ٿو ڦري ته اسان جي ڪل تي هميشه لاءِ ڪارنهن جو ٽڪو لڳي ويندو سو همٿائي ڇيائينس ته:

”وڌي ڏي تون، وير! مٿو مڱهار ڪي.“

هيءَ ڌانڌل ٻڌي، دياس جي ماءُ به ڊوڙندي آئي. سارو حال ٻڌي، پٽ جي پٺي ٽپري، آسپس ڪري ڇيائينس ته ”شاباس! مٿان پنهنجي ٻول کان ڦريو آهين. سر ڏي ته سرهو ٿئين.“ سس ۽ نران جي اهڙي سيتا ڏسي، سورٺ به مڙس کي نمسڪار ڪري چيو ته ”پراڻ ناٿ! اوهين بيشڪ پنهنجي انڄام کي پاڻي ڏيو. هيءُ اوهان جي داسي به اوهان سان گڏ

جيت ۾ هلي، اوهان جي خدمت ڪندي.“ دياس جو من
هاڻ خوشيءَ ۾ نه پيو ماري. هٿ جوڙي، سڀنيءَ کان
موڪلائي، چارڻ کي هڪل ڪري چيائين ته:

وي سِرُ ٿي سَرهو؛ مَر ڪين آءُ، مَر ڳاءُ
جارجڪ! تو مٿاءُ، مُلڪُ مَڙيوئي گهوريان.“

پوءِ ته ڪٿارو ڪڍي، ڪٿي پنهنجي ڪنڌ تي هنيائين،
۽ منو ڌڙ کان ڌار ڪري، هٿ ۾ کڻي پيچل کي اڇيائين.
پر چارڻ کي هاڻ پنهنجي دل پاڻ کائڻ آئي. ”هائ! هائ!“
ڪري پڪارڻ لڳو ته ”اي الله! مون هيءُ ڪهڙو اندير ڪيو.
اهڙي بري مت مون کي ڪٿان آئي؟ لک مٿا ته گهوريا، پر
لڪر، جي پاليندڙ جو شال وار به ونگو نه ٿئي! هائ! افسوس!
مون لکن جي پالڻهار کي ناس ڪري، ساري ديس کي رلائي
وڌو. هاڻ هيڏي وڏي گناه مان ڪيئن چٽندس!“ جيئن پيو
پيچل پاڪاري، تيئن پيو دياس جو منهن وهسي؛ ڄڻ ته
پيچل کي پيو چوي ته ”سر وٺي، سو گهو ڪر.“ چارڻ
سرپجي سائو ٿي ويو. هٿ چيوڻي نه پيا ڪنس جو کڻي
دياس جو سر وٺي. آخر راجا جي ماءُ منٿ ڪري چيس ته
”بيچل! جيستائين تون هيءُ سر هٿ ۾ نه وٺيندين. تيستائين
دياس جي آتما کي سانت نه ايندي. ڀلائي ڪري، سر قبول
ڪر.“ ٻيو ڪو چارو نه ڏسي پيچل سر وٺي هٿ ۾
ڏنيو. هن جو ائين ڪرڻ ۽ ڌڙ جو ڌرتيءَ تي ڪرڻ.
اپرڪوٽ ۾ اڄ چندن جي چڪيا تيار ٿي ويئي آهي.

انيڪ آدمي ستيءَ جي درشن لاءِ اچي ڳاھت ٿيا آهن. هار
سنيگار ڪري، ڳھ ڳنا پھري، چڪا تي چڙھڻ لاءِ سورٺ
ھڪي بيٺي آھي. اوچتو ھڪ مستانو ھٿ ۾ ھڪ
مشڪندڙ منھن وارو سر کڻي ڌوڪيندو پيو اچي ۽ پاڪاري
پيو چوي ته ”بچايوم! ڙي، بچايوم! اڙي ڪو اھي جو اچي
اندر جي آڳ اجهائيم؟ اي ستي! هيءَ سڳورو سر مون
گنھگار جي ھٿ ۾ نه ٿو سونھي.“ سورٺ سر وٺي ٻيجل
کي آسيس ڪئي، ۽ ڏٺيءَ کي ٻاڏائي چيائين ته ”اي الله!
ھن پٽڪيل روح کي سانت ۽ سک بخش.“ ائين چئي،
مڙس جو لاش گود ۾ رکي، وڃي ڏاڳھ چڙھي¹.

راڻڪ ديويءَ جو قصو*

ڪنھن سمي سنڌ ڏيھ ۾ راڻو روزپار سنگ پاڻر جي
ٿر² جو حاڪم ھو. سڪي سڪي کيس ھڪ نياڻي

(1) هيءُ حادثو سن 1010ع ۾ ٿيو. راءِ دياس جي مرڻ کان پوءِ،
درليسين پنهنجي هڪ نائب کي ڪاٺياواڙ جو حاڪم مقرر ڪيو.
مگر اُن ڏھ سال کن مس جڻاءُ ڪيو. پوءِ حڪومت جون واڳون راءِ
دياس جي پٽ راءِ نوگهن پنهنجي هٿ ۾ آنديون.
* هن قصي جو مضمون فارس صاحب جي مشهور ڪتاب ”راس مالا“
مان انتخاب ڪيو ويو آهي.

(1) ”ٿر“ جي معنيٰ آهي: ويرانو. ٿر ملڪ کي انهيءَ نالي سان هن
سبب سڏيو اٿن جو سارو پٽ ويرانو آهي. منجهس آباد ٿيل ٽڪرا
نھايت ٿورا آهن. ٿر جو ملڪ ٽن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي. اتر واري
ڀاڱي کي ”ڪاٺر جو ٿر“ ڪري سڏيندا آهن ۽ ڏکڻ واري ڀاڱي کي

ڄاڻي، جنهن جو حسن ڏسي، سڀئي حيران ٿي ويا. پر سندس ستاري مان معلوم ٿيو ته جيڪو به راجڪمار ساڻس لائڻ لهندو، تنهنجو تخت بخت تباه ٿي ويندو. نجومين جي هيءَ اڳڪٿي ٻڌي، راڻي کي ڏاڍو ارمان ٿيو؛ سو هن ڀيڳيءَ نينگر کي ڪاري ۾ وجهي ڪڍي بيابان ۾ ڦٽو ڪرايائين. قضا سان، ڪڇ ملڪ جو هڪ ڪنڀار، هرمتيئي نالي، ان جهنگ مان اچي لانگهائو ٿيو؛ ۽ اوچتو سندس نظر وڃي ڪاري تي پئي. ويجهو وڏي ڏسي ته هڪ سدا سهڻي نينگر منجهس ستي پئي آهي. اهڙيءَ من موهڻيءَ معسومڙيءَ کي هيئن نڌڻڪو ڏسي، ڪڍي ڇاڻيءَ سان لڳائين ۽ پنهنجي گهر آڻي، کيس وڏي لاڏ ڪوڏ سان نپائڻ لڳو. نينگر جا روش راجڪمارين جهڙا هئا، سو هن مٿس ”رائڪ ديويءَ“ يعني ”ننڍڙي راڻي“ نالو رکيو. جڏهن عمر رسندي ٿي، تڏهن سندس سوييا سج کي به شه ڏيئي ويئي، ۽ سندس حسن جي هاڪ ڪڇ جي ڪنڊ ڪڙچ ۾ هلي ويئي. اتي جو حاڪم لاکو ڦلاڻي ان ڏني مٿس موهت ٿي پيو، ۽ هرمتيئي کان سندس سڱ گهريائين، پر هن نابري واري. پوءِ ته لاکي جي ڊپ وچان ڊس پرڊس ڪري، جهوناڳڙه جي چڪ ۾، مڃيوريءَ نالي هڪ وسيءَ ۾ وڃي وطن ڪري ويٺو.

پاڻ جو تر ڪري چوندا آهن. انهن ٻنهيءَ ٿرن جي وچ وارو پاسو ٽڪر ”ڌت“ جي نالي سان سڏبو آهي. جنهن ۾ امرڪوٽ جو شهر آهي.

ساڳئي زماني ۾ گجرات جو حاڪم راجا سد راج¹ هو، جنهن جو تخت گاه انهلواڙ پاڻ هو. هڪ لڳا سندس دربار جا چارڻ گهمندا ڦرندا، اچي مڃيوڙيءَ ۾ نڪتا. اتفاق سان راڻڪ ديويءَ کي ڏسي ورتائون. سندس لاثاني جمال ۽ جوين پسي، سڀنيءَ جي دلين ۾ اها خواهش اُٿي ته اهڙي پدمي اسان جي راجا جي ئي راڻي سونهي. جڏهن موتي ملڪ آيا، تڏهن راڻڪ ديويءَ جي حسن جي ڳالهه راجا کي سربستي ڪري ٻڌايائون. راجا پهريائين ته ڪنڀار جهڙي ڪمزات جي ڌيءَ سان شادي ڪرڻ کان انڪار ڪيو، پر چارڻن کيس سمجهايو ته راڻڪ ديوي ڪنڀار جي ڄاڻي نه آهي، مگر ڪنهن راجائي ڪل جي وياڻ ٿي ڏسجي. انهيءَ تي هر ڪجي، سندن رت قبول ڪيائين. پوءِ کين حڪم ڪيائين ته وڃي ڪنڀار کان سڱ جي گهر ڪريو. چارڻ موتي مڃيوڙيءَ ۾ آيا، ۽ ڪنڀار کان قبوليت وٺي، ٻن مهينن اندر شاديءَ ملهائڻ جو ٺهراءُ ڪري اٿيا.

انهيءَ وقت جهوناڳڙه جو حاڪم راءِ ڪنگهار چوڙاسمو هو.² سندس هڪ ڀيڻ سدراج جي ڀاءُ سان پرڻيل

---

(1) سدراج راجا ويراڄ جو پٽ هو، جو دريسين جي ڀائٽي جو پٽ هو. سنه 1094ع کان وٺي سنه 1143ع تائين حڪومت ڪيائين.

(2) هن کي راءِ ڪنگهار ٻيو ڪري سڏيندا هئا. راءِ دياس جو تڙ پوتو هو، ۽ سنه 1098ع ۾ تخت تي ويٺو. سدراج کيس سن 1125ع ۾ قتل ڪيو. ولبرفورس بيل پنهنجي ڪتاب ”تاريخ ڪاٺياواڙ“ ۾ چوي ٿو ته راءِ ڪنگهار ٻئي جي پيءُ راءِ نوگهن راڻڪ ديويءَ کي زوريءَ ڪٺائي ساڻس شادي ڪئي هئي، ۽ نه راءِ ڪنگهار ٻئي.

هتي، جا ڪنهن گهرو اثبوت ڪري، ڳچ مدت کان پنهنجن ٻن پٽن ڏيجل ۽ ٻيجل سميت جهونا ڳڙھ ۾ پيڪي گهر تڪيل هئي. هڪڙي ڏينهن ڏيجل ۽ ٻيجل شيل شڪار ڪندا، مڃوڙيءَ جي ڳوٺ مان اچي لنگهيا. ڏسن ته ڳوٺ ۾ شادمانا لڳا پيا آهن. پڇا بعد معلوم ٿين ته راڻڪ ديويءَ کي سدرج سان پرڻائڻ جا سانباها ٿي رهيا آهن. جڏهن جهونا ڳڙھ موٽيا، تڏهن راءِ ڪنگهار سان اچي احوال ڪيائون ته ”مڃوڙيءَ جي ڳوٺ ۾ راڻڪ ديوي نالي هڪ حور جهڙي حسين نينگر آهي، جنهن کي سدرج سان پرڻائڻ جون تياريون ٿي رهيو آهن. اهڙيءَ من موهڻي مورت اسان کان ڇڻي، پرديس پرڻجي وڃي، سا ڳالهه اسان جي شان وٽان نه آهي. اسان جي اوهان کي استبدعا آهي ته ڪيئن به ڪري انهيءَ ٻانهن سان اوهين پاڻ شادي ڪريو.“ راءِ ڪنگهار کي هيءَ صلاح ڏاڍي وڻي؛ سو پاڻيڃن کي چيائين ته ”ڪنڀار کان وڃي منهنجي پاران سڱ گهرو.“ پوءِ ٻئي پٽر موٽي مڃوڙيءَ ۾ آيا ۽ ڪنڀار کان سڱ جي تقاضا ڪيائون. پر هن صفا انڪار ڪري چيو ته ”ڇوڪريءَ جي منڱ سدرج سان اڳيئي ٿي چڪي آهي، سو هاڻ جي آءُ مٺي چنندس ته هڪڙو ته لوڪ ۾ لڃارو ٿيندس؛ ۽ ٻيو ته رجا سدرج منهنجي ڪل لاهي ڇڏيندو.“ هنن کيس گهڻي ئي دم دلاسا ڏنا، پر ڪنڀار نه مڙيو. آخر راڻڪ ديويءَ کي زوريءَ کڻي، اچي، ڪنگهار سان شادي ڪرايائونس.

جڏهن سدراج کي هن ماجرا جي معلوميت ٿي، تڏهن وڏو ڪٽڪ سنيرائي، جهوناڳڙهه تي ڪاهي ويو. ساندھ ٻارهن سال اڀرڪوٽ تي گهيرو ڪري ويهي رهيو، پر وريوئي ڪين. انهيءَ وچ ۾ راءِ ڪنگهار کي اچي شڪ جاڳيو ته سندس ڀائيجي ڏيجل جي راڻڪ ديويءَ ۾ بري نظر آهي. ڏيجل کي انهيءَ جي ڪڙڪ پئجي ويئي، سو پنهنجي ڀاءُ ٻيجل کي ساڻ ڪري راتو واھ اٿي پڳو. جڏهن قلعي جي دروازي وٽ پهتا، تڏهن درٻانن کي چيائون ته ”اڄ مالوا کان راءِ ڪنگهار جو هڪ ساٿي اچڻو آهي، جنهن جي استقبال لاءِ اسان کي روانو ڪيو اٿس. آڏيءَ رات جو ساٿ اچي سهرڻدو، سو اوهين هڪيا هوشيار رهجو.“ پوءِ سڌو آيا سدراج جي چانوڻيءَ تي، جتي هن سان ملي ملاقات ڪري، چيائونس ته ”اسان کي بنهه هاڻ خبر پئي آهي ته اوهين اسان جا چاچا آهيو. جي اها سڌ اڳيئي هجيئون ها ته راڻڪ ديوي زوريءَ ڪئي ڪنگهار کي هرگز نه ڏيون ها. هاڻ ته اسان سان ”نيڪي برباد گناه لازم“ وارو قصو ٿيو آهي. ڪنگهار اسان تي الزام مڙهي رهيو آهي ته اسان راڻڪ ديويءَ ۾ بچڙي اک رکي آهي. انهيءَ بهتان ڪري اسين ڪانئس رسي، اوهان وٽ اجهي لاءِ آيا آهيو. جي اسان سان گڏجي هلو ته ڪنگهار کي پورو ڪري، راڻڪ ديوي اوهان جي پلٽ پايون.“ پوءِ سدراج سؤ کن چونڊ پهلوان پالڪين ۾ وهاري، ساڻن گڏ قلعي ڏانهن وڌيو. درٻانن ڀائرن کي سڃاڻي، سمجهيو ته شايد مالوا کان ساٿ اچي سهرڻو آهي، سو قلعي جو دروازو کولي

-ٻنڌيائون. سڌراج جا سورما درٻانن کي ماري، شاهي محلات ڏي ڏوڪيندا ويا، ۽ اوچتو وڃي ڪنگهار جي مٿان ڊڪڙڪيا. سڌراج ڪنڊينڻي ترار ڪنگهار جو سر ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏيو. پوءِ راڻڪ ديويءَ کي ساڻ ڪري، ڇانوڻيءَ ۾ وٺي آيو. گهڻوئي ستايائينس ته هاڻ تون منهنجي پٽ راڻي ٿي ويه پر هوءَ بلڪل باز نه آئي، ۽ وڃي ڏاڳه چڙهي. ڏجل ۽ ٻيجل سڌراج کان انجام ورتو هو ته راءِ ڪنگهار کانپوءِ جهوناڳڙهه جي حڪومت جون واڳون کين سونپيون وينديون. سو هاڻ انهيءَ انجام جي يادگيري ڏياريائوننس، پر سڌراج چين ته ”اوهان جهڙن نمڪ حرامن تي ڪهڙو ڀروسو ٿبو! اڄ پنهنجي مامي سان ڊوه ڪيو اٿو، ڪهڙي خبر ته سڀاڻي مون سان ڇا ڪندا؟“ ائين چئي، ترار ڪڍي، ٻنهيءَ جون سسيون ڪٽي ڇڏيائين.

راءِ ڏياچ جو سنڌي قصو

ڪنهن زماني ۾ راءِ ڏياچ نالي هڪڙو راجا جهونا ڳڙهه تي راج ڪندو هو. کيس هڪ ڀيڻ هئي، جا اولاد لاءِ مڪايل هئي. هڪڙي ڏينهن ڪنهن فقير کي وڃي ستايائين ته ”سائين! ڌڻيءَ کان دعا گهرو ته مون کي خير جو ٻچڙو ملي.“ فقير دعا ڪري چيس ته ”مائي! پٽڙو سو ملندڙ، مگر اهو راءِ ڏياچ جي سسي ڌڙ کان ڌار ڪندو.“ هي لفظ ٻڌي راجڪماريءَ کان رڙ نڪري ويئي، ۽ چيائين ته

”سائين! اهڙو پٽ ئي گهوريو، جو پرائم جو سر وڌي.“ پر
 فقير جو ڪلام ڪيئن ٿري. پوري نوين مهيني
 راجڪماريءَ کي هڪ پٽ ڄائو فقير جا سخن ياد ڪري،
 بالڪ کي صندوق ۾ وجهي کڻي درياھ ۾ ڦٽو ڪيائين.
 صندوق لڙهندي لڙهندي اچي راجا انيراءِ جي ملڪ مان
 نڪتي. هڪ چارڻ ۽ سندس زال. جي درياھ تي پاڻي ڀرڻ
 لاءِ آيا هئا، تن جي نظر وڃي ان تي پئي. صندوق کي پاڻيءَ
 مان ٻاهر ڪڍي، ڄاڻ کڻي کولين ته ڏسن ته منجهس هڪ
 ٻاروتن ۾ تنجیل ٻار پيو آهي. پوءِ ان کي ڪڍي ڪري
 پنهنجي ڳل لاتائون؛ ۽ گهر وٺي وڃي نپايائونس. مٿس
 نالورڪيائون ٻيڄل. نينگر اڄ ننڍو سپان وڌو، تان جو اچي
 سامائو. هاڻ هر روز مائٽن جا گڏه گهوڙا وٺي، جهنگ ۾
 چارڻ ويندو هو.

انهيءَ جهنگ ۾ هڪ ڏينهن ڪنهن رمتي فقير هرڻ
 جو شڪار ڪري، ان جو گوشت کائي، باقي آندا کڻي
 ڪرڙن تي ڦٽا ڪيا هئا جڏهن جڏهن ڏکڻ جو واءُ لڳندو
 هو، تڏهن تڏهن انهن آندن مان اهڙو ته من موهندڙ الپ
 نڪرندو هو، جو پکي ۽ ٻيا جيو جنت ڪند نمائي، اچي
 ٻڌڻ بيهندا هئا. هڪ ڏينهن اهو آواز وڃي ٻيڄل جي ڪن
 پيو. دليل ڊوڙائي ڊوڙائي نيٺ سهي ڪيائين ته اهو اچرج
 انهن آندن ۾ سمائيل آهي. پوءِ ته آندا کڻي ڪري پنهنجي
 چنگ تي چاڙهيائين؛ ۽ گز ڪڍي ويٺو کين وڄائڻ. اڃا

چنگ چورباين ڪين ته مرن ۽ پڪين جا ميڙ اچي مٽا. انهن مار به چار هرڻ جهلي، مائٽن وٽ وٺي آيو. هاڻ هر روز اهڙيءَ ريت شڪار ڪري پيو پنهنجو ۽ مائٽن جو پيٽ پاليدو هو. سندس سرندي جي هاڪ هر جاءِ پکڙجي ويئي.

جنهن وقت بيجل ڄائو، تنهن وقت راجا رانيراءِ کي پڻ هڪ ڌيءَ ڄائي هئي. کيس سٺ ڌيئون اڳيئي هيون؛ سو دق ٿي، هن ڌيءَ کي صندوق ۾ بند ڪري، کڻي درياھ داخل ڪرايائين. صندوق وڃي راءِ ڏياچ جي سرحد مان نڪتي، جتي رتني نالي هڪ ڪنير کي هٿ اچي ويئي. ڪنير، جو اولاد لاءِ سڪايل هو، تنهن کي ههڙو ملوڪ ٻار ڏسي، ڏاڍي خوشي ٿي؛ سو گهر کڻي وڃي چوچ سان پالائينس ۽ نالو رکيائينس سورٺ. جيتوڻيڪ رتنو راءِ ڏياچ جي، ملڪ ۾ رهندو هو، ته به راجا انيراءِ کي سندس حسن جي، خبر پئجي ويئي؛ سو رتني کان ان جي سڱ جي گهر ڪيائين، جا هن خوشيءَ سان قبول ڪئي. جڏهن شاديءَ جو ڏينهن اچي ويجهو ٿيو، تڏهن رتنو هڪ وڏي ڇچ سپيرائي، ڌام ڌوم سان اتي شهر مان نڪتو. راءِ ڏياچ جو از وقت پنهنجي محلات جي دريءَ وٽ بيٺو هو، تنهنجي نگر وڃي ڇچ تي پئي. پڇا تي معلوم ٿيس ته رتنو پنهنجي ڌيءَ وٺي انيراءِ سان پرڻائڻ ٿو وڃي. اها خبر ٻڌي، ڏاڍي خار لڳس، سو پنهنجن ماڻهن کي حڪم ڪيائين ته ”رتني کي ڪنسي ڌيءَ سميت وٺي اچو.“ جڏهن انهن کي آڻي

حاضر ڪيائون، تڏهن راءِ ڏياچ رتني کي چيو ته ”ڪميٽا!
مون کي ڇڏي، پنهنجي ڌيءُ وڃي تو ڌارين کي پرڻائين!
هاڻ توکي به جواب، انيراءِ کي به جواب.“ ائين چئي،
سورٺ کي وٺي وڃي حويلي ۾ وهاريائين.

جڏهن انيراءِ کي هن حادثي جي خبر پئي، تڏهن ٽپي
باه ٿي ويو، ۽ وڏو لشڪر وٺي اچي جهونا ڳڙھ تي گهيرو
ڪيائين. ٻارهن مهنا جنڊ پتن سان هڻي بيٺو، پر دال نه
ڳريس. آخر شه ڪاٺي، موٽي وطن وريو. پوءِ رتن ٽڪن جو
ٿالھ پري، ساري ملڪ ۾ ڦيرايائين ته ”جيڪو راءِ ڏياچ جو
سر وڌي ايندو، تنهنکي نه فقط هيءُ ٿالھ ملندو، پر ٻيو به
جيڪي گهرندو سو ملندس.“ ٻيجل جي زال ٿالھ وٺي
رکيو، ۽ ٻول ڪيائين ته ”منهنجو مڙس پاڻهي راجا جي
منشا پوري ڪندو.“ جڏهن ٻيجل گهر آيو ۽ ساري قصي
جي سڌ پيس، تڏهن ڏاڍي ڪاوڙ لڳس، سو زال کي
جهڻڪي چيائين ته ”مصيبت پوئتي! هيءُ تو چا ڪيو؟ هاڻ
جي وڃن ۾ ولها ٿا پئون، ته راجا اسان جو جڻ ٻچو
پيڙهائي ڇڏيندو.“ ٻيو ڪو چارو نه ڏسي، ٻيجل پنهنجو
سرنڊو سينگاري، اٿي جهونا ڳڙھ ڏي راهي ٿيو. به ٽي
منزلون هڻي، نيٺ هڪ ڏينهن نماشام جو اچي قلعي وٽ
پهتو.

الله جي آس ڪري، هليو هٽائين.
چارڻ ٻڌا چنگ کي، جهوڙا ۽ جهائين،

ڏٺلي راءِ ڏياچ جي، ڏوران ڏٺائين،
 وهنتي واحد در، تنه وير ڪيائين:
 ”سَباڃها سائين! راءِ رجهاين راڳ سين.“

پوءِ ته چنگ ڪڍي، ويٺو وڄائڻ، ۽ ساري رات تندون
 تنواريندو رهيو. سندس ساز جي آواز سڀنيءَ کي گهائي وڌو.
 راءِ ڏياچ جو پنهنجي رنگ محل ۾ ويٺو هو، تنهنجي روح به
 ريلو ڏٺو، سو ڪوٽ جي دريءَ کان ٻيجل کي پڪاري
 چيائين ته ”مگهڙا! گهر، جيڪي گهرڻو هجيئي. ٻيجل
 ورائيو ته ”راجا! مون کي توسان هڪ ڳجهه ڳرھڻو آهي،
 اجاڙ ملي ته مٿي اچي اوريان.“

مڱ نه تسي مڱڻو، نه ملڪ نه مال،
 ڏانئون ڏور ٿيئي، ڪا جا ڳنس ڳال،
 آهي ان خيال، ته ڏيئي ٿيان ڏاتار سين.

راءِ ڏياچ پنهنجن ماڻهن کي حڪم ڏنو ته ”چارڻ کي
 -جوڏول ۾ چاڙهي مٿي وٺي اچو.“ هاڻ راءِ ڏياچ ۽ مڱي
 -بي وچ ۾ ڪوبه وسيلو ڪونه رهيو، ٻئي خلوت ۾ ٿي
 ويا. ٻيجل نڪي ڪڇيو، نڪي پڇيو؛ سرندو ڪڍي وري
 به ويهي وڄائڻ لڳو. راءِ ڏياچ جو من اهڙو ته موهي وڌائين،
 جو کيس طرحين طرحين جا انعام اچڻ لڳو. پر ٻيجل هٿ
 -جوڙي عرض ڪيو ته ”راجا! مون وٽ مال متاع جي ڪمي
 ڪانهي. تنهنجي سخاوت جي ساراه ٻڌي، تو وٽ وڏي آس
 (کي آيو آهيان. اهو سر جو تنهنجي سرير جو سينگار آهي،

تنهنجو ئي سيڪڙو ٿي آيو آهيان. اُميد اٿم ته نانهن نه ڪندين. ”راءِ ڏياچ کي اهڙي ادنگيءَ مڱ تي نهايت اچرج لڳو، سو چيائين ته ”اي چارڻ! منهنجي مٿي مان توکي ڇا هٿ ايندو؟ انهيءَ ڳالهه تان لهي وڃ. ڏس ته آءُ توکي ڪهڙا نه دهره دان ٿو ڏيان، ساري عمر پيو کائين، ته به ڪٽڻ جا نه آهن.“ ٻيجل سان جيڪي مٿا هڻا هئس، سي هنياين؛ پر هو نه مڙيو. آخر ٻيو ڪو حيلو نه ڏسي، پنهنجي هٿ سان سر وڌي، چارڻ کي اچلي ڏنائين چارڻ مٿو کڻي انيءَ وٽ رمنڊو رهيو.

گلُ چنو گرنارِ جو، پٽُ! ٿيون پٽين،
 سَهڻيسن سورٺ جهڙيون، اُڀيون اُوسارين،
 چوٽا چارڻ هٿ ۾، سرُ سينگارڻو ڏين،
 ناريون ناڏُ ڪُرين؛ راجا رات رَمُگيو.

هن حادثي جي خبر هنڌين ماڳي هلي ويئي؛ ۽ ٻيجل جي اچڻ کان اڳ انيءَ جي به ڪن وڃي پئي. جڏهن ٻيجل سر کڻي انيءَ جي ڪچهريءَ ۾ آيو، تڏهن انيءَ پريان ئي ڏهرڙ ڏيئي چيس ته ”ڪميٽا! جوفي وڃان ههڙي

---

(1) ”پٽُ“ جي اصل معنيٰ آهي: شهر. گجرات ۽ ڪاٺياواڙ ۾ به ”پٽُ“ آهن؛ گجرات واري پٽُ کي انهلواڙ پٽُ يا ”پاتڻ“ سڏيندا آهن، ۽ ڪاٺياواڙ واري کي ”پرياس پٽُ“ يا ”پاتڻ“ چوندا آهن. هتي ”پٽُ“ مان مراد آهي: ”پرياس پٽُ“ جو ڪنهن سمي سُوراشٽر جي جي گاديءَ جو هنڌ هو.

سڀا جي صاحب مان به نه گئين؛ سو اسان سان الائجي
 ڪهڙا ڪلور ڪندين. اڄ کان تون اسان جي ملڪ ۾ رهڻ
 جي لائق نه آهين. هاڻ هڪدم هليو وڃ. خبردار! جي
 منهنجي ملڪ ۾ وري پير پاتو اٿيئي. ”بيجل جا ڇه ئي
 ڇڏي ويا، ۽ وويڪ جا وڍ پڻ پوڻ لڳس. پوءِ ته متوالن
 وانگر جهونا ڳڙه ڏي ڊوڙندو ويو. جڏهن شهر جي ويجهو
 اچي پهتو، تڏهن ڏسي ته باه جا مڇ پيا پرن، ۽ سورٺ ڏاڳه
 چڙهي، ستي تي رهي آهي. پاڻ به ڊوڙندو مڇ ۾ ڪاهي پيو،
 ۽ جلي پسم ٿي ويو.

هاڻ سنڌ واري قصي کي ڄاڻي ڏسڻ سان معلوم
 ٿيندو ته ڪاٺياواڙ وارن ٻنهي قصن جا مکيه جزا منجهس
 موجود آهن؛ فقط ڪن نالن ۽ واقعن جي وقت جو فرق آهي.
 سنڌي قصي واري ”انيراءِ“ جي نالي سان گجرات جو ڪوبه
 حاڪم نه ٿي گذريو آهي، ازانسواءِ سنڌي قصي ۾ ڄاڻايل
 ئي ڪونهي ته اهو ”انيراءِ“ ڪهڙيءَ ڪند جو راجا هو.
 انهيءَ مان ظاهر آهي ته ”انيراءِ“ انهلراءِ جي بگڙيل بناوت
 آهي، جهڙيءَ ريت ”ڏياچ“ ”دياس“ جي بگڙيل بناوت آهي.
 سنڌي قصي ۾ توڙي ”رائڪ ديوي“ جي قصي ۾ هڪ راجا
 پنهنجي نياڻي قمي ڪرائي ڇڏي ٿو، جا هڪ ڪنڀار جي
 هڪ چڙهي ٿي، ۽ جنهن جي شاديءَ تان گجرات ۽
 ڪاٺياواڙ جي حاڪمن جو پاڻ ۾ جهڳڙو لڳي ٿو، پر
 سنڌي قصي ۾ ڪنڀار جو نالو ”رتو“ آهي ۽ ٻئي قصي ۾
 ”هڙمئيڻو“. شاه عبداللطيف ”ڏياچ“ ۽ ”کنگهار“ جا نالا

ذڪر ڪيا آهن. مگر ٻنهيءَ کي هڪ ڪري سمجهيو
 اٿس، ساڳيءَ ريت ”چندروڊيا“ ۽ ”رائڪ ديوي“ کي به
 هڪڙي ئي نالي ”سورٺ“ سان سڏيو اٿس. سنڌي قصي ۾
 آيل درياھ ۾ لوڙهائڻ وارا به واقعا دل سان ئي نه ٿا لڳن؛
 ڇو ته ڪاٺياواڙ توڙي گجرات ۾ اهڙو ڪو وهندڙ درياھ
 آهي ئي ڪونه، ۽ پيو ته هڪ صندوق جو اويارو وڃڻ ۽
 ٻيءَ جو لهوارو لڙهڻ اعتبار ۾ ئي نٿو اچي.

اهو مونجھارو ڪيئن پيو، تنهنجو هيءَ سبب ٿو
 ڀانئجي؛ راءِ ڏياچ جو قصو، شاھ جي رسالي ۾ آيل ٻين
 قصن وانگر، نڪو ڪنهن جهوني ڪتاب، جهڙوڪ ”تاريخ
 طاهري“، ”تاريخ معصومي“، ”تحفة الڪرام“ وغيره ۾ بيان
 ڪيل آهي، ۽ نڪو ڪو اُن بنسبت ڪنهن اڳئين شاعر،
 جهڙوڪ شاھ عبدالڪريم بلڙيءَ واري، شعر گوئي ڪئي
 آهي. هن مان ثابت آهي ته شاھ، جو گجرات ۽ ڪاٺياواڙ
 جي سير تي ويو ٿو ڏسجي، تنهن مٿيون ٻئي آکاڻيون اتي
 ٻڌيون آهن. پوءِ گهڻي وقت پوڻ ڪري؛ ٻئي قصا سندس دل
 ۾ گڏجي مسجي هڪ ٿي ويا آهن. انهيءَ ۾ به ڪو عجب
 ڪونهي، ڇو راج ڪمارين تان معاملو مچڻ، ڪاٺياواڙ جي
 حاڪمن جي اُره زورائي ڪرڻ، گجرات جي حاڪمن جو
 وير وٺڻ لاءِ جهونا ڳڙھ تي ڪاهڻ، ٻيجل جي ڊوھ سان
 ڪاٺياواڙ جي حاڪمن جو سر وڃائڻ، ۽ ٻيجل کي
 پنهنجيءَ بديءَ جي سزا ملڻ.

راءِ ڏياچ جي تشيل هيٺ شاھ انهيءَ مرادوند مريد جو

ذڪر ڪيو آهي، جو طريقت جي راه ۾ نفس کي نهوڙي،
مرشد جي هڪ اشاري تي نه فقط پنهنجو تن من ۽ ڏن سندس
قدم تان قربان ڪيو ڇڏي، پر پڻ پنهنجي سر ڏيڻ کان نغو
گسي. اهڙيءَ قربانيءَ جي عيوض کيس مرشد وٽان ابدِي
حياتي حاصل ٿئي ٿي. مرشد ڪامل جي انهيءَ تقاضا ڏي
اڻاڻو ڪندي رومي مثنويءَ ۾ چيو آهي:

”نيم جان بستاند و صد جان دهد،
آنچه در وهمت نيابد آن دهد.“

يعني، ”مرشد هيءَ آڏوري حياتي وٺي، ان جي عيوض
سؤ حياتيون بخشي ٿو، ۽ اهڙيون نعمتون عطا ڪري ٿو،
جي تنهنجي خيال ۾ به نه اينديون.“

تحقيق، مرشد ڪامل جي هڪڙي روحاني راز جي
عيوض سالڪ جا سوين سر ڪافي نه آهن. هڪڙي حياتي
ڇا آهي؟ ڪروڙين حياتيون هجن، سي به انهيءَ روحاني راز،
جنهن جي ذريعي ابدِي حياتي حاصل ٿئي ٿي، تنهنجي
اڳيان تهچ سمان آهن.

سؤ سِرَن پاڻي، جي تندُ برابرُ توريان،
آتل اوڏاهن ٿئي، جيڏاهن پيڄل پراڻي،
سڪئون هڏ آهي، سر ۾ سڃڻ ناه ڪين.

ڪربلا جو قضيو*

حضرت محمد ﷺ جي وفات بعد هڪدم هيءُ سوال اٿيو ته هيڏي ساري سلطنت، دنيوي توڙي ديني، ڇا ڳويا هڪ لحظي اندر ٻريا ڪئي ويئي هئي، تنهنجون واڳون ڪنهن جي حوالي ڪجن؟ مسلم قوم جي نظر ۾ چار فائق انهيءَ عهدي جا هر وجه لائق هئا. اهي هئا، حضرت ابوبڪر رضه، حضرت عمر رضه، حضرت عثمان رضه ۽ حضرت علي. پهريان ٻه پيغمبر جا سهرا ۽ پويان ٻه سندس نياڻا هئا. جيتوڻيڪ چارئي پيغمبر ﷺ جا عزيز اصحاب هئا، تڏهن به حضرت عليءَ جي ساٿن مائٽي هڙنيءَ کان ويجهي هئي. هو نه فقط پيغمبر ﷺ جو نياڻو هو، پر سندن سڳو سوٽ به هو، جنهن لحاظ تي سندن حقيقي وارث پڻ هو. ازانسواءِ، پيغمبر ﷺ ۽ حضرت علي، ٻئي قريشي قوم جي مکيه هاشمي قبيلي مان هئا. قريش قوم جا وڏي تعداد ۾

---

* هن قصي جو مضمون شيعن جي معتبر ڪتابن جهڙوڪ، ناسخ التواريخ، روضه الشهداء، ۽ پڻ ڪن انگريزي ڪتابن، جهڙوڪ واشنگٽن آرئنگ جو ”محمد جا پويان“ سرٿس پيليءَ جو ”امام حسين“ وغيره مان انتخاب ڪيو ويو آهي.

هئي، تنهن هاشمي قبيلي جي مرضي ريتي، خلافت جو فيصلو اجماعي چونڊ تي ڇڏيو. آخر گهڻي رد بدل بعد حضرت ابوبڪر خليفو چونڊجي ويو، ۽ سڀني مسلمانن کي سندس بيعت مڃڻي پيئي. پر ان وقت کان وٺي هاشمين ۽ قريشين جي سڀني ۾ اثبوت جو سلو اُسرندو ويو. جو ٿوري ئي عرصي ۾ وڏي وڻ ٿي پيو. نيٺ مسلم قوم سڀني ۽ شيعن جي ٻن فرقن ۾ ورهائجي ويئي.

حضرت ابوبڪر کانپوءِ حضرت عمر، ان بعد حضرت عثمان، ۽ آخر حضرت علي خلافت جي مسند تي ويٺو. حضرت عليءَ کانپوءِ سندس وڏو پٽ امام حسن، بنا مخالفت خليفو چونڊجي ويو. مگر هن جلد ئي شام جي حاڪم معاويه سان جنگ ڪندي، شڪست کاڌي، جنهن ڪري خلافت تان دستبردار ٿيڻو پيس. پوءِ خلافت جون واڳون حضرت معاويه پنهنجي هٿ ۾ آنديون؛ ۽ امام حسن ۽ سندس ڀاءُ امام حسين کي وڏا وظيفا ڏيئي، مديني اُماڻي ڇڏيائين. جتي هنن پنهنجي حياتي آرام سان پئي گذاري. امام حسن کي اهو به انجام مليل هو ته حضرت معاويه کان پوءِ وري به خلافت کيس سونپي ويندي. پر حضرت معاويه جي پٽ يزيد جي به خلافت ۾ اڪ هئي. سو پيءُ جي مرڻ

---

(1) هن لفظ جي اصل معنيٰ آهي: اڳواڻ يا پيشوا. شيعا پنهنجي فرقي جي پيشوائن کي "امام" جي لقب سان سڏيندا آهن. هن موجب مڙشي ٻارهن امام ٿي گذريا آهن، جن مان پهريان ٽي هئا: حضرت علي، امام حسن ۽ امام حسين.

کان اڳي، امام حسن کي زهر ڏياري، مارائي ڇڏيائين. آخر جڏهن حضرت معاويه سن 679ع ۾ وفات ڪئي، تڏهن يزيد، اجماعي چونڊ بنا، زوريءَ پاڻ کي خليفو ظاهر ڪيو. اصل کان ئي اها مرضي هوندي هئس ته پاسي ۾ ڪو ڪنڊو نه هجي. امام حسن ته سندس ڏوه سان اڳيئي شهيدا ٿي ويو هو، باقي ٻه شخص وڃي بچيا هئا، جن مان کيس وڏو خطرو هو. اهي هئا: امام حسين ۽ عبدالله بن زبير، جي ٻئي مديني ۾ رهندا هئا. حضرت معاويه جي موت جي خبر مديني ۾ پهچي ئي پهچي، تنهن کان اڳ يزيد اتي جي حاڪم وليد بن عتبہ کي لکي موڪليو ته ”حسين ۽ عبدالله کان هڪدم وفاداريءَ جو وعدو وٺي، مون کي اطلاع ڪر.“ وليد کي جڏهن اهو فرمان رسيو، تڏهن هن خليفن عثمان جي دبير، مروان سان صلاح ڪئي، جنهن چيس ته ”ٻنهيءَ کي پاڻ وٽ سنڌائي، کائڻ بيعت وٺ؛ جي انڪار ڪن ته اتي جو اُتي قتل ڪرائي ڇڏين.“ پر امام حسين ۽ عبدالله کي هن منصوبي جي ڪڙڪ پئجي ويئي، سو راتو واھ مدينو ڇڏي، عيالن سميت اتي مڪي ڏانهن پنڌ پيا. اتي پهچڻ شرط پاڻ کي ڪليو ڪلايو يزيد جو دشمن ظاهر ڪيائون.

هاڻ ته حضرت معاويه جي موت جي خبر هر هنڌ هلي

---

(1) ”شهيد“ لفظ جي اصل معنيٰ آهي: اهو شخص جو پنهنجي دين يا ايمان جي سچائيءَ ثابت ڪرڻ لاءِ سر قربان ڪري.

وڏي، سو امام حسين کي ڪوفين وٽان ڪاغذ اچڻ لڳا ته
 ”آمين سڀ تنهنجا تابعدار آهيون؛ ۽ تون ئي اسان جو خليفو
 آهين، فقط هيڪر هيڏي اچي، اسان کي پنهنجو مبارڪ
 منهن ڏيکار ته توکي بيعت ڏيئي، يزيد سان جنگ جوڻ جو
 جهنڊو کڙو ڪريون.“

ڪوفين ڪاغذ، لکيو، وڃ وجهي الله
 ”آمين تابع تنهنجا، تون اسان جو شاه
 هيڪر هيڏي آءُ ته تخت تائيني تنهنجي.“

انهيءَ تي امام حسين پنهنجي سؤٽ امام مسلم بن
 عقيل کي ڪوفي ڏانهن روانو ڪيو ته ”وڃي تحقيقات
 ڪري ڏس ته ڪوفيءَ ڪيتري پاڻيءَ ۾ آهن.“ امام مسلم
 عرق جا بربٽ لتاڙي، اچي ڪوفي ۾ پهتو. ماڻهن سندس
 ڏاڍي مرحبا ڪئي، ۽ خاطري ڏيئي چيائونس ته ”ارڙهن هزار
 غاري حق جي راه ۾ جان ۽ مال قربان ڪرڻ لاءِ هڪيا
 حاضر آهن.“ پوءِ ته هر روز حشام ماڻهن جا امام مسلم
 کي بيعت ڏيڻ لاءِ اچي مڙندا هئا غازين جو تعداد ويو
 وڌندو. تان جو هڪ لک چاليه هزارن ماڻهن جو ڪٽڪ
 چي ڪٺو ٿيو. ڪوفين جو اهڙو اتساه ڏسي، امام مسلم
 امام حسين کي لکي موڪليو ته ”اوهان جي حق ۾ خاطر
 خواه بندوبست ٿي رهيا آهن. ۽ سارو قصو اهڙو ته گجھ
 گڙھ ۾ پيو هلي جو خود هتي جي حاڪم، نعمان بن
 بشير، کي به بنه ڪل ڪانهي. هاڻ بهتر آهي ته اوهين به

هيڏانهن هليا اچو.

جيتوڻيڪ نعمان غفلت جي غشيءَ ۾ هو ته به يزيدي کي دمشق ۾ ساريءَ حقيقت جي پروڙ پئجي ويئي، سو بصري جي حاڪم امير عبدالله کي امر ڪيائين ته ”سيگه ڪري، ڪوفي ۾ وڃي نعمان کي برطرف ڪر ۽ حڪومت جون واڳون وٺي پنهنجي هٿ آڻ.“ عبدالله ويهارو کن سوار ساڻ ڪري، ڪوفي ڏانهن سڻيندو ويو، ٻه چار منزلون ماري، هڪ ڏينهن اونداھيءَ جو اچي شهر ۾ پهتو. ماڻهو جي امام حسين جي اچڻ لاءِ واٽون نھاري رھيا هئا، تن عبدالله جو ڪارو پتڪو ڏسي سمجيو ته امام حسين اچي ويو آھي، سو سڀئي هٿ آڊ جا ٻڏي، سندس چوگرد ٿي بيٺا. پر سوارن هڪل ڪري چيو ته ”خبردار! هتي پري ٿيو! هيءَ اوهان جو نئون حاڪم امير عبدالله آهي.“ ڪوفي نااميد ٿي چڙوچڙ ٿي ويا. عبدالله قلعي ڏانهن ڪاهي، وڃي حڪومت جون واڳون پنهنجي هٿ ۾ ڪيون، ۽ ڏينهن ٻن ۾ امام مسلم کي شهيد ڪرائي سندس سسي يزيدي ڏانهن رواني ڪيائين.

امام حسين، جنهن کي هن حادثي جو ڪو سماءُ ڪونه هو، سو امام مسلم جي صلاح موجب ڪوفي ڏانهن وڃڻ جون تياريون ڪرڻ لڳو. عزيزن خويشن کيس گهڻوئي سمجھايو ته ”ڪوفين جي بي وفائي ايامن کان مشهور آهي اصل چوڻي آهي ته ”ڪوفي لايوفي“ (ڪوفي بي وفا آهن).

سو منجهن وفاداريءَ جي اميد رکڻ اجائي آهي. اسان جو اودمان کي عرض آهي ته جيستائين هو ظاهر ظهور يزد جي ساهون جنبي جنگ نه جوتين، تيستائين اوهين هتان چروئي نه. سندس سوٽ عبدالله بن عباس به کيس ليلائي چيو ته ”ٻيو جي نه، ته به مستورات کي هتي ڇڏي وڃو.“ امام حسين نه مڃيو ۽ ورائي ڏنائين ته ”سڀ ڪجهه ڏئيءَ جي اختيار آهي، جيڪي ٿيڻو هوندو. سو اوس ٿيندو.“ پوءِ ڪڙم قبيلو وٺي، ٿورا بورائو ساڻ ڪري، اُتي ڪوفي ڏانهن هليو. محرم¹ جي پهرين تاريخ خميس (وسپت) ڏينهن (سنه 62 هجري مطابق 680ع) بابل جي سرحد تي رسيو ٿي. ڪين ته پريان هڪ سوارن جي ٽولي ايندي ڏنائين، پانيائين ته ڪوفي استقبال لاءِ ٿا اچن. اڃا انهيءَ خيال ۾ هو ته ٽولي جي مهندار، حر، کيس هڪل ڪري چيو ته ”امير عبدالله جو امر آهي ته امام حسين کي نظر بند ڪري، آڻي مون وٽ حاضر ڪريو.“ هي حرف ٻڌي، امام حسين حيران ٿي ويو، پر عبدالله جي امر جي ڪا پرواهه نه ڪري.

( ) محرم ”لفظ جي اصل معنيٰ آهي: حرام نهرايل يا منع ڪيل. هڪ اسلامي سال جو پهريون مهينو آهي. ان کي محرم انهيءَ ڪري سڏيو اٿن جو جهالت جي زماني ۾ توڙي پيغمبر ﷺ جي وقت منجهس ڏکڻن به قسم جو جهيڙو جهڻو يا لڙائي ڪرڻ حرام ليکبي هئي. هن مهيني کي مسلمان بلڪل سڳورو مهينو ڪري سمجهندا آهن. انهيءَ ڳالهه جو ڪوبه لحاظ نه رکي ۽ شرع جي حڪمن جي انحرافي ڏکري، يزد محرم ۾ امامن سان جنگ جوتي.

حر کي حق جي راه جي دعوت ڏيڻ لڳو. اڃا پاڻ ۾
 ڳالهيون ٻولهيون پئي. ڪيائون ته اوچتو هڪڙا پنج اوڻتو
 سوار اچي نڪتا. منجهائن هڪڙو امام حسين جو ڏيئي
 هو، اُن کان خبرون چاڻ وٺندي، معلوم ٿيس ته ڪوفي
 ڦري وڃي يزید جا جماعتي ٿيا آهن، ۽ امام مسلم شهيد
 ٿي ويو آهي.

ڪوفين ڦهر ڪيو، ٿڌا جماعتي يزید جا،
 پليٽن کي پڙ ۾، ورنه ور پئو،
 سڌر هون سهو، شير شهادت رستو.

هيءَ سڌ سسٽي، امام حسين جي هٿن مان چٽ ته
 ڪجهه ڪري پيو. نراسائي ۽ نا اميدي وڪوڙي ويس، پر
 خدا تي توڪل رکي اڳتي وڌيو. حر به سندس پٺ نه ڇڏي،
 پر ساڻس ڪا ڪوٺس نه ڪيائين. ساري رات سواري ڪري
 محرم جي ٻي تاريخ، جمع ڏينهن، واٽ تي ٿورو ترسي،
 فجر جي نماز پڙهي جهڙو وري پنڌ پيو ته هڪ سوار نظر آيس،
 جنهن حر وٽ هڪ خط آڻي پيش ڪيو. اهو خط عبدالله
 وٽان هو. ان ۾ حر کي هدايت ڪيل هئي ته ”امام حسين
 کي سندس ساٿين سميت آڻي، ڪنهن اهڙي اڪيلي برٻر
 ۾ بلائتو ڪر، جو جيستائين اسان جو لشڪر اچي کين
 گهرو ڪري، تيستائين اتان چرڻ جي مجال ئي نه هجين.“
 پوءِ ته سڀئي ستون ڏيندا، محرم جي ٽين تاريخ، چنڇر جي
 ڏينهن، فرات نديءَ جي ڪناري وٽ، ماريه جي ميدان ۾

عاشق و عاشقي

اچي پهتا. اتي عمر بن سعد چار هزار سپاهي ونيو، اڳتي تيار
بيٺو هو.

هاڻ امام حسين جو گهوڙو ”ذوالجناح“ اڳتي وڌڻ جي
نه ڀيو ڪري. گهڻي ئي اڙيون هنياڻينس، پر پڳ به نه ڀريو.
امام حسين حيرت ۾ پئجي ويو. ساڻن کان پڇيائين ته
”هن بريت ۾ ڪهڙي ويدن آهي، جو گهوڙو وڪ به نٿو
وڌي؟ سندس نالو ڇا آهي؟“ هڪڙي ساڻيءَ هٿ ٻڌي
عرض ڪيو ته ”اي امام سڳورا هيءُ ماريته جو ميدان آهي.
ان کي ڪربلا جي نالي سان پڻ سڏين ٿا.“ هيءُ ٻڌي امام
حسين جي وات مان هي حرف نڪري ويا: ”الله اڪبر ارض
دُفرب و بلاءِ و يسفكُ الدماءُ“ (الله اڪبر! هي زمين
مصيبت ۽ آفت جو گهر آهي؛ ۽ منجهس رت جا رِٻلا پيا
وهن).¹ انهيءَ تي پٽس علي اڪبر پڇيو ته ”ابا سائين! هي
ڇا ٿا چئو؟“ امام حسين فرمايو ته ”هڪ لڱا آءُ ابي ۽ ادي
سن گڏجي هن ميدان ۾ اچي رهيو هوس. ابو امام حسن
جي هنج ۾ مٿو رکي سمهي رهيو، ۽ آءُ وڃي سندس
سرانديءَ کان ويٺس. اوچتو ابي جون اکيون کلي پيئون،
جن مان لڙڪ پئي لڙيا. امام حسن کانئس روئڻ جو سبب
پڇيو، فرمايائين ته ”مون بنه هاڻ خواب ۾ پئي ڏٺو ته هڪ
رت جو تلاءُ آهي، جنهن ۾ امام حسين هٿ پير هڻي،

(1) ڪربلا = ڪرب (مصيبت يا ڏک) + بلا (آفت). ڪربلا جي ميدان
کي شط الفرات ۽ نينوا جي نالن سان پڻ سڏيندا هئا.

دانهون ڪوڪون ڪري رهيو آهي، پر نڪو اٿس اوهي نڪو واهي. ”پوءِ مون ڏانهن منهن ڪري چيائين ته ”اي منهنجا جاني جگر! هن ميدان ۾ توسان اها ماجرا اوس ٿيڻي آهي. پوءِ تون ڪيئن ڪندين؟“ تنهن تي مون جواب ڏنو ته ”انما يو في الصابرون اجرهم بغير حساب“ (تحقيق صابرن ڪي سندن لائق انعام اٿ مٿي انداز ۾ ڏنو ويندو). هاڻ اهو الاهي امر اچي اوڏو ٿيو آهي: ”ان ڪي مُرڪي منهن ڏيندس.“

آخر امام حسين اچي عمر سان مليو ۽ ساڻس ڪوفين جي بي وفائيءَ جي ڪيفيت ڪري چيائينس ته ”جي هاڻي اوهان ڪي اعتراض نه هجي ته آءٌ موٽي مڪي وڃڻ لاءِ تيار آهيان.“ انهيءَ تي عمر ڏاڍو خوش ٿيو، ۽ عبدالله کان اجازت وٺڻ لاءِ قاصد روانو ڪيائين. پر عبدالله انڪار ڪيو. اٽلو حڪم موڪليائينس ته ”فراٽ نديءَ جي ڪناري تي سخت پهرو بيهاري، امام حسين جن جو پاڻي بند رک، جيستائين هو يزد جي بيعت مڃي.“ امام حسين ٻيو ڪو حيلو وسيلو نه ڏسي، ڪربلا جي پَر ۾ خيما کوڙي، ڪريم تي ڪم وجهي ويهي رهيو. پر پليٽن جو پاڻي بند ڪيو هون، سو اچي ڏاڍا عاجز ۽ پریشان ٿيا. پنهنجي ڪٽنب ۽ ساٿين کي پاڻيءَ لاءِ پاه ٿيندو ڏسي، امام حسين عمر کي سڏي چيو ته ”يلا مون کي ڇڏيو ته دمشق وڃي يزد سان روبرو فيصلو ڪريان، يا موٽي مڪي وڃان، يا ته خراسان جي

سرحد تي وڃي ترڪن سان لڙان. ”عمر وري به عبدالله کي چوائي موڪليو، پر هو نه مڙيو ۽ شمر نالي هڪ خبيث هٿن جواب مڪائين ته ”جي امام حسين بيعت مڃي، ته واه، نه ته کيس قتل ڪري، سندس لاش گهوڙن جي پيرن هيٺان لتاڙائي ڇڏيو.“ شمر کي اها مخفي هدايت پڻ ڏنائين ته ”جي انهيءَ حڪم جي بجا وريءَ ۾ عمر ڪا ڪوتاهي ڪري، ته هڪدم کيس قتل ڪري، تون پاڻ لشڪر جو مهندار ٿج.“

انهيءَ رد بدل ۾ ڇه ڏينهن لنگهي ويا. آخر نائين تاريخ، جمع جي ڏينهن، نماشام جو عمر پنهنجو لشڪر امام حسين جي چانوٽيءَ جي ويجهو ڪيو. جيئن هو ساڻهي نماز پڙهي، پنهنجي تنبوءَ وٽ ويٺو هو، تيئن عمر وٽس لنگهي آيو، ۽ اچي عبدالله جي آخري فيصلي جو اطلاع ڪيائينس. امام حسين چيس ته ”اڄوڪي رات ڇڏينم، ته دل من پڇان، صبح جو آءُ توکي پاڻي پي جواب موڪليندس.“

پوءِ ته اڪيلوئي اڪيلو تنبوءَ جي در وٽ ويٺو رهيو، ۽ ٽپيءَ ۾ پئجي ويو. اوچتو سندس همشيره بيبي زينب، اندر لڏهي آئي، جنهن کي ڏسي نهايت درد ڀريل دانهن ڪري چيائين ته ”بنه هاڻي پنهنجو نانو نبي ڪريم خواب ۾ پئي ڏٺم، فرمايائون ته ”ابا! اوھين جلد اچي مون سان جنت ۾ ملن.“ هي لفظ ٻڌي، بيبي زينب وسواس ۾ پئجي ويئي؛ ۽ چيائين ته ”اوڀلا اوڀلا! هاڻ اسان جي خاندان جو اچي

خاتمو ٿيو! اسان جي جيغل گذر ڪري ويئي، اسان جو ابو ۽ ادو به وڃي رب کي رسيا. هاءِ! هاءِ! باقي جي بچيا آهيون. تن جو به هاڻ خير ڪونهي. ائين چئي، بيهوش ٿي ڪري پئي. امام حسين اُتي مٿس پاڻي ڇنڊي کيس سڌير ڪيو، ۽ دلداري ڏيئي چيائينس ته ”ڪل نفس ذائقه الموت (سپنيءَ کي موت جو ذائقو چڪڻو آهي)، هر ڪنهن کي اڳي پوءِ اوس هلائڻو آهي، ڪير به ڪونه رهندو، ابو، اما ۽ ادو مون کان هر طرح وڌيڪ ڀلارا هئا، ته به عزرائيل جي چنبي کان نه ڇٽا. خود خدا جي پياري رسول ﷺ کي به رباني راه وٺڻي پئي. هيءُ خاڪ جو پتلو آخر خاڪ ٿيڻو آهي، تنهنڪر رب جي رضا تي راضي رهڻ گهرجي.“

امام حسين سان فقط چاليهه پيادا ۽ ٻئيھ سوار هئا، پر هر هڪ جي جسم ۾ سرفروشيءَ جو روح ڦوڪيل هو. هاڻ انهن کي سڏي، ويٺو ساڻن ڀه پڄاڻ.

ڪامِل ڪَرَبَلا ۾، پاڻ آيا پيهي،
 ڀَم ڪِئائون پاڻ ۾ مُقابِل ويهي،
 قضا هي ڪيهي، هيءُ! هيءُ! ٿي حسين سين؟

چيائين ته ”يزيد کي فقط منهنجي سر جي لوڙ آهي، اوهين منهنجي ڪري ڇو پيا هي سختيون سهو؟ منهنجي برباديءَ جو اوهين ڪو اُڪو نه ڪريو. مون کي قسمت جي حوالي ڇڏي، اوهين موتي ملڪ وڃو.“ انهيءَ تي سڀني هڪ آواز سان پڪاري چيو ته ”خدا شال اهو ڏينهن نه

ڪنڊو، جو توهان کان سواءِ جڳ ۾ جيئنداسين! جي بڪ
۽ اڄ وگهي مٿاسون، ته به اوهان جي پٺيان، جي دشمن جي
ترا، جو بڪ ٿياسون، ته به اوهان جي پٺيان، موٽي مور نه
وينداسون. پنهنجن سورمن جي اهڙي سورهياڻي ڏسي، امام
حسين هاڻ شهادت جا سانباها ڪرڻ لڳو. خيمن کي ڪٿي
ٻن قطارن ۾ هٿايائين، ۽ سندن پٺ ۾ ڪاهي ڪٽائي، ان کي
وڌڻ بندن سان پراڻي چڏيائين، انهيءَ لاءِ ته جي دشمن دويدو
وڙهڻ بدران، پٺيان حملو ڪري ته بندن کي باه ڏيئي، کيس
هٽائي پري ڪجي.

ڪريلا جي پٿر ۾، خيما کوڙيائون،
جهيڙو يزيڊ سامهون، جنبي جوڙيائون،
منهن نه موڙيائون، پسي تاءُ ترار جو.

هاڻ ته آپ اکين پئي ڏٺو، سيني ائين پئي سمجهيو ته
هيءَ اسان جي آخري رات آهي، سو هر ڪو آڳي جي
عبادت ۾ جنبي ويو.

روضه الشهدا ۾ چيل آهي ته انهيءَ رات امام حسين
جي گهرواريءَ، بيبي شهر بانوءَ¹ خواب ۾ ڏٺو ته بيبي فاطمه²
ڪريلا جو ميدان پئي سوري ۽ بهاري. جڏهن کانئس انهيءَ

---

(1) بيبي شهر بانو ايران جي آخري شهنشاه يزدگرد ٽئين جي
نياڻي هئي.

(2) بيبي فاطمه پيغمبر ﷺ جن جي نياڻي هئي، جا کين بيبي خديجه
مان ڄائي هئي. پيغمبر ﷺ جي وفات کان پوءِ ڇهين مهيني گذر ڪري
وئي.

جو سبب پڇيائين، تڏهن هن جواب ڏنس ته ”سڀاڻي هن پڙ تي منهنجو پٽ ۽ تنهنجو ڪاٺڻ شهيد ٿيو آهي، جنهن لاءِ پٽ پئي صاف ڪريان؛ ته متان سندس ڪومل لڱن تي ڪا پٿري نه لڳي وڃي“، ائين چئي وٺي خدا کي وينيون ڪيائين ته ”ياخدا! منهنجو پٽ هاڻ توکي ڀرتو آهي.“

محرم مهيني جي ڏهينءَ تاريخ، چنڇر جي ڏينهن، آسر جو، امام حسين بدن تي مصري قبا پهري، مٿي تي پيغمبر ﷺ جي دستار شريف رکي، ڪلهي تي حضرت حمزي جي ڍال ڍاري ۽ چيله تي حضرت عليءَ جي ذوالفقار ٻڌي، ذوالجناخ تي چڙهي، لڙائي لاءِ تيار ٿي بيٺو، ۽ مصحف شريف کڻي خدا کي ٻاڏائي چيائين ته ”اي رب العالمين! هن جهان ۾ هاڻ توکانسواءِ منهنجو ٻيو ڪوبه اجهو آسرو ڪونهي. تون ئي منهنجو مشڪل ڪشا ۽ حامي همراھ آهين.“ اڃا دعا گهري بس ڪيائين ڪين، ته دشمن جي طرف کان هڪ سوارن جي ٽولي پاڻ ڏانهن ايندي ڏٺائين. پانڀائين ته هاڻ دشمن هلان شروع ڪئي آهي. پر ستت ئي معلوم ٿيس ته حر پنهنجي فوج سميت، دشمن سان چئي، سندس مٿان سر قربان ڪرڻ لاءِ ڪاهيندو پيو اچي. حر جيئن اڳتي وڌندو پئي آيو، تيئن هڪل ڪري پئي چيائين ته ”اي ڪوفيو! افسوس آهي اوهان جي حال تي! عليءَ جي اولاد کي پاڻ وٽ گهرائي، ساڻن لڙائي لاءِ سنيري آيا آهيو! اوهان کين فرات جي پاڻيءَ کان سڪايو آهي، جو ڪافر ۽ جهنگ جا مرون به بنا جهل پل پيا پيئن! هاءِ! هاءِ! قيامت

جي ڏينهن اوهين انهيءَ ستم جو ڪهڙو جواب ڏيندا؟“ پوءِ
ته ايندي ئي امام حسين جي پيرن تي ڪري چيائين ته:

”آهيان عاشق آڳ جو، پتنگُ پروانو،
مان راضي ٿيي رسول رب جو، نبي تو نانو،
هي سر سمانو، گهوٽ! مٿائين گهوريان.“

امام حسين کڻي ڪري ڳر لاس، ۽ ڌڻيءَ جي درگاه
ماڙ سندس حق ۾ دعا گهريائين.

عمر هيءَ حال ڏسي، ڏاڍو پشيمان ٿيو، ۽ مرضي ٿيس
ته پاڻ به کڻي ڪوٺاه ڪجي. پر شمر ملعون نڪا ڪئي
هم نڪا تم، وٺي تيرن جا وسڪارا مچايائين. انهيءَ تي
حر کي جولان اچي ويو، سو هڪدم ميدان ۾ گهڙي پيو، ۽
ڪيترن ڪافرن جا سر ڌڙن کان ڌار ڪري ڇڏيائين. پر
کن ۾ پاڻ به زخمجي وڃي شهادت کي رسيو. پوءِ ته:

بُهادرُ گڏا بهادرين، کڙڳَ کِلول ڪن،
وجهن ڌڙ ڌڙن تي، هاڪارين هڻن،
ڪرن، ڪند نچن. رڻ گجڻو، راڙو ٿڻو.

هوڏانهن هُن هاڪارڻو. هيڏانهن هي هڻن،
سُرنايون ۽ سُنڌڙا، پنين پار پرن،
گهوٽن ۽ گهوڙن، رڻ ۾ لائون لڌيون.

غازين جو حملو پسي، دشمنن جون دليون دهلجي
ويون. سو هاڻ دغا بازي ڪري، امام حسين جي خيمن تي

ڪاهي پيا، پر موچڙا کائي پٺ تي موٽيا. آخر ٻيو ڪو چارو نه ڏسي، شمر ملعون لشڪر کي حڪم ڏنو ته ”خيمن کي باه ڏيو.“ انهيءَ تي بيبون ڪيهون ڪنديون ٻاهر نڪري آيون. امام حسين کين اهڙو وياڪل ڏسي، شمر کي واکو ڪري چيو ته ”اي پليت! منهنجي عيال مان به نه ٿو ٿرين! شل جهنم جي باه ۾ جلي مرين!“ هنن حرفن شمر کي هٿي تمام ڪري وڌو، سو پنهنجو حڪم رد ڪيائين. اتي اچي ٻيهر ٿيا. پنهنجن ڌرين لڙائي مهمل ڪري، اڳينءَ نماز پڙهي. امام حسين ”صلوة الخوف“ ¹ به ادا ڪئي.

پوءِ دشمن وري جلم شروع ڪئي، تيرن جا مينهن وسي ويا. غازي به دل جا وهم وساري، ڪافرن تي ڪاهي پيا، ۽ مردودن جا مٿا لاهي، ڍوندين جا ڍير کڻي ڪيائون،

ڪامِلَ ڪَرَبَلا ۾، آيا سيد شير،
ماري مصرين سين، ڏنڍ ڪٽائون ڍير،
دهلڪا اُت دلير، پسي حملو مير حسين جو.

ڪامِلَ ڪَرَبَلا ۾، آيا جنگ جوان،
ڌرتي ڏٻي لڙي، ٿر ٿلڪا آسمان،
ڪره هئي کان، هو نظارو نينهن جو.

---

(1) صلوة الخوف جي معنيٰ آهي: خوف جي نماز. اڳ جڏهن مسلمان جنگ تي ويندا هئا، تڏهن دشمن جي خوف کان ساري نماز پڙهي نه سگهندا هئا، ۽ ان جي بدران فقط ٻه رڪعتون پڙهندا هئا.

پر هيڏڙي ننڍڙي فوج يزد جي ڀرت جيڏي لشڪر تي
پڙي نه سگهي. ٿوري عرصي ۾ امام حسين جا سڀ ساٿي
مارجي ويا، ۽ باقي وڃي سندس پٽ ۽ ڀائٽيا بچيا. پوءِ ته
انهن ۾ به اچي ٽاڪوڙو پيو.

پنهجن جاني جگرن کي ڪسندو ڏسي. امام قاسم
چاهي مٿان سر صدي ڪرڻ لاءِ اُتي ڪڙو ٿيو؛ پر هن
مودڪل نه ڏٺو. سو نراس ٿي، وڃي تنوءَ ۾ ويهي رهيو.
اوچنو دل تي تري آيس ته ”ابي ٻانهن ۾ تعويد ٻڌي چيو
هئم ته ”جي ڪا اڻڪي اچي پوئي ته اهو چوڙي پڙهج ۽ اُن
موجب عمل ڪج.“ تعويد کولي ڪئي پڙهي ته لکيو پيو آهي
ته ”جڏهن ڪربلا جي پڙ ۾ ڪوفي امام حسين سان قهر
ڪر، تڏهن تون مٿان پنهجو سر قربان ڪج. جي هو
توڪي منع ڪري، ته ڪارون آئي به قبول ڪرائجاس.“ پوءِ
ته تعويد اُتي امام حسين کي هٿ ۾ ڏنائين، جنهن پڙهي زار
زار نوءِ چيائين ته ”ادي توکي جيئن منهنجي لاءِ وصيت
ڪئي آهي، تيئن مون کي به تنهنجي لاءِ وصيت ڪئي
هئائين. هاڻ هيڏي آءُ ته اول اها بجا آيان.“ پوءِ امام قاسم
کي ٻانهن کان وٺي بيهن وٽ آيو، جن کي فرمايائين ته
”اه ۾ قاسم کي چئي ڏکي. نوان ڪپڙا پهرائي. شاديءَ لاءِ
سندرايو.“ جڏهن سڀ تياريون ٿي چڪيون، تڏهن پنهجي
نياني، جا امام قاسم سان اڳيئي مڱيل هئي، سا کيس
پرڏئي ڏنائين. گهوٽ ۽ ڪنوار ڪوئي ۾ ئي وينا هئا ته

يزيد جي لشڪر مان ڪنهن پڪاري چيو ته ”آهي ڪو ٻيو
جو لهي اچي ميدان ۾؟“ هيءَ هڪل سڻي، امام قاسم جو
رت تهڪڻ لڳو. سو وڃ وانگر ڌوڪيندو وڃي دشمن تي
ڪڙڪيو.

ڪانڌا ڪلارين ڪپڙين، ورا وٺاهيو آءُ!
جت سانگين جي سٺ وهي، اُت وڪ وڌندي پاءُ،
تان تان پوڻ م پاءُ، جان جان نوندي نه چڙهين.

ڪن ساعت ۾ پنجاه پيادن ۽ ٽيهن سوارن کي قتل
ڪري ڇڏيائين. پر نيٺ ويري ويڙهي ويس؛ ۽ هيءُ شير به
شهيد ٿي ويو. پوءِ ته امام حسين جا ٻيا ڀائڻيا به هڪ ٻئي
پٺيان پڙتي پئي، وڃي رحمت کي رسيا.

هاڻ امام حسين وٽ نه رهيو ٻيلي نه ٻانهون، نه عزيز نه
خویش، يڪو سر وڃي بچيو. ٻيٺن پار ڪڍي پئي
ٻاڪاريو، پر کين دلانسا ڏيو، ماڻ پئي ڪرايائين. آخر
ڪانئن موڪلائي، گهوڙي تي چڙهي، ميدان ڏانهن راهي ٿيو.
اڃا به ٿي وڳون وڌيوي ڪين، ته تنبوءَ مان دل سوز ڏانهن
جو پڙلاءُ ڪن تي پيس؛ سو موٽي آيو. پڇا تي معلوم ٿيس
ته سندس ابهر پٽ علي اصغر کي اُڄ ڏاڍو عاجز ڪيو آهي؛
سو کيس هنج ۾ کڻي، گهوڙو ڦيرائي سڌو ميدان ۾ آيو ۽
دشمن کي هڪل ڪري چيائين ته ”جي مون اوهان جي
ڪا خطا ڪئي آهي ته آءُ ان جي سزا پوڳڻ لاءِ تيار آهيان؛
پر هن معصوم اوهان جو ڪهڙو گناه ڪيو آهي؟ اُڄ ۾

پاھ پيو ٿئي، خدا جي واسطي پاڻيءَ چڪو ڏيوم ته پياربانس. ”پر پليتن کي ڪو قياس ڪونه پيو، اُتلو هڪ ديوس اوچتو وٺي تير چوڙيو، جو اچي علي اصغر جي نڙيءَ ۾ کٽو. رت سيرهون ٿي وهڻ لڳو. امام حسين کيس کڻي موٽي تنبوءَ ۾ آيو، جتي واريلا مچي ويئي. پاڻ به پنهنجي لالڻ پٽ تي لوهوءَ جا لڙڪ هاريائين، ۽ سندس رت ٻڪڻ ۾ جهلي، آسمان ڏانهن اڇلائي، چيائين ته ”انا لله وانا اليه راجعون! (تحقيق اسين خدا وٽان آيا آهيون ۽ وٽس ئي موٽي وڃڻو اٿئون!) يا خدا! توفيق بخش ته هي مصيبتون صبر سان سهان.“

پيءُ کي اهڙو پريشان ڏسي، امام زين العابدين نيزو ڪلهي ڪري، ميدان ڏي ڪاهيندو ويو، پر امام حسين ست ڏيئي، اڌ واٽ تان ئي ورائي آيس، ۽ چيائينس ته ”اي منهنجي مٿي جا موڙ! ڏٺيءَ جي واسطي تون پنهنجو جيءُ جوکي ۾ نه وجه. جي تون به شهيد ٿئي وئين، ته اسان جو خاندان هميشه لاءِ ختم ٿي ويندو. ڏٺيءَ گهريو آهي ته تو ڪٿي مان ڪوڙ ٿيندا، ۽ اسان جو نسل قيامت تائين قائم رهندو. هاڻ آءُ توکي پنهنجي آخري وصيت ٿو ڪريان: پيڻ جي هر طرح ڀارت هجيئي، کين پنهنجي ساھ سان سانڍج. پيو ته جڏهن موٽي مديني وڃين، تڏهن منهنجي سڀني سنگتين کي ساري سلام ڏج، ۽ چئجان ته ”خدنخواست، جي ڪنهن مصيبت ۾ مبتلا ٿيو، ته مون

مسڪين کي ياد ڪجو، جي ڪنهن غريب کي ناحق
ڪسندو ڏسو، ته مون مظلوم جي سار ڪجو، ۽ جي ٿدي
پاڻيءَ جو ڍڪ پيو، ته مون اڃايل کي نه وسارجو.

پوءِ ته امام حسين سڀنيءَ کان روئي موڪلائي، ميدان
ڏانهن رخ رکيو. واٽ تي اُڃ اچي ورايس، سو گهوڙو ڦيرائي،
فرات ڏانهن وڌيو، جيئن نٿري، پاڻيءَ ٻڪ پري، واٽ تي
ٿي آندائين ته هڪ تير اچي واٽ ۾ لڳس. سونهاري رت
سان پرڃي ويس، ۽ ڏند ڏاڙهونءَ جي ڪڻ جٿان ڳاڙها ٿي
ويس. اکيون آسمان ڏي ڪٽي، رب کي ٻاڏايائين.

ڏاڙهي رت رٿياس، ڏند ته ڏاڙهونءَ گل جنءِ،
چوڏهي ماه چنڊ جنءِ، پڙ ۾ پاڳڙياس،
ميڙي ۾ محمد جي، مر مرڪي ماس،
تنه سورهيه کي شاباس، جو مٿي پڙ پرزا ٿيي.

سندس ابهم ڀائٽي جو کيس پريان رتورت ٿيل ڏٺو
سو وٺي ڏانهس ڊوڙڻ لڳو. واٽ تي هڪ خبيث هٿي هٿ
ترار سان وڍي وڌس. انهيءَ تي امام حسين زارو زار روئي
چيو ته ”پيارا پٽ! شال ڏئي توکي پنهنجن وڏن وٽ جنت ۾
جاءِ ڏي!“ پوءِ وٺي دشمنن تي حملو ڪيائين. دشمنن به
مٿس تيرن ۽ تراين سان جلهون ڪيون، پر ساڻس پڇي نه
سگهيا. هاڻ سندس سارو جسم زخمن هٿي پرڻ مثل تنگ
تنگ ڪري وڌو. آخر اُڃ ۽ عذاب وچان بيحال ٿي ويو، ۽
گهوڙي تان لهي، پٽ تي لٽي پيو. سندس هيٺو حال ڏسي

يزيد جو لشڪر ويڙهي ويس، پر ڪنهن کي به همت نه ٿئي جو ڪٿي ويجهو وڃيس. نيٺ شمر حرقت هلائي، اُڃانگ مارڻ، وڃي سندس سيني تي چڙهي ويٺو، ۽ ترار ڪڍي جيئن ٿي مٿانئس وهايائين ته امام حسين واڪو ڪري چيس ته ”اي شمر! ٿورو ديرج ڪر، شهادت اسان جي ابي جي ميراث آهي سو تون پل مون کي شهيد ڪر. پر نماز جو وقت اچي ٿيو آهي، مهلت ڏينم ته پڙهي وٺان.“ انهيءَ تي شمر سندس پيڻي تان لهي هيٺ ٿيو، ۽ امام حسين نماز نيتي ويهي رهيو. اڃا پهرئين سجدي ۾ ئي هو ته شمر غدار ترار هڻي، کيس شهيد ڪري ڇڏيو.

”روضۃ الشهداء“ ۾ آيل آهي ته جڏهن امام حسين شهيد ٿي ويو، تڏهن ساريءَ ڪائنات سندس ماتم ڪيو. ڌرتي جوش ۾ جلي، ڌبي دانهون ڪيون، آسمان، عرش ۽ ڪرسيءَ لرزي ۾ اچي، رت جا لڙڪا وهايا، ملڪن پنهنجا مڪن ڇڏي، هوا ۾ آهون صدائون پئي ڪيون، ۽ نبين پڻ زارو زار پئي رنو. ازسواءِ ماڻهن، مرن، پکين، ديون، پرين وغيره به پاڻ پڇاڙي، رت جا ڳوڙها پئي ڳاڙيا. ائين پڻ چيل آهي ته هڪ ڪوٽر ڪربلا ۾ آيو، جنهن امام حسين جي رت ۾ لپتي، دانهون ڪوڪون ڪري، پاڻ پئي پڇاڙيو. پوءِ اتان اُڏامي مديني ۾ آيو، جتي ڪيهون ڪيو، پيغمبر ﷺ

(1) امام حسين هي لفظ انهيءَ ڪري چيا جو سندس والد حضرت علي به شهيد ٿيو هو. جهڙو ڪوفي جي مسجد ۾ نماز پئي پڙهيائين، ته ابن بلجم نالي هڪ ڪوفيءَ زهردار ترار هڻي، شهيد ڪري ڇڏيس.

جي روضي جي چوڌاري پئي ڦريو. سندس ڪنهن مان رت جا
ڦڙا ٽمي روضي جي مٿان پئي پيا. ماڻهو ڪبوتر کي ڏسي
ڏاڍو عجب ۾ پيا. پر جڏهن امام حسين جي شهادت جي
خبر پين، تڏهن سمجھائون ته ڪبوتر انهيءَ واقعي جو اطلاع
ڏيڻ آيو هو.

ڪربلا جي قضئي جو حاصل مطلب ظاهر آهي. امام
حسين طرح طرح جا سور ۽ سختيون سٺيون، اڃا ۽ بڪ ۾
پاه ٿيو، اهل ۽ عيال کي رلايائين، ۽ آخر پنهنجو سر فدا
ڪيائين، پر دنيا ڪارڻ دين نه ڇڏيائين. جي يزد جي
بيعت مڃي ها، ته مان ۽ مرتبو هڪ پاسي ملنس ها، عيش ۽
عشرت ٻئي پاسي. پر جي ايئن ڪري ها، ته اسلام کي
سخت ڌوڪو اچي وڃي ها. جيتوڻيڪ کيس پڪ هئي ته
يزيد سان پڇڻ محال آهي، تڏهن به ڄاڻي ٻجهي پنهنجو جيءُ
جو کي ۾ وڌائين. فقط انهيءَ لاءِ ته ٻين کي ثابت قدميءَ جو
سبق سيکاريان.

اهڙيءَ ايمان جي سلامتيءَ کي ”جهاد اڪبر“ کان به
وڏو جهاد چئي سگهجي ٿو. جيتوڻيڪ نفس سان جنگ
جوڻ هڪ نهايت ڪنن ڪم آهي، ته به ”ڪلم حق عند
سلطان جائز“ (ظالم حاڪم کي سچ چوڻ) آن کان به
وڌيڪ مشڪل ڳالهه آهي. دنيا جي تاريخ اٺلائي ڏسي ته
معلوم ٿيندو ته دين ۽ ايمان جي راه تي ثابت قدم رهڻ
ڪا سٺي ڳالهه ڪانهي. حضرت عيسيٰ کي صليب تي

سر ڏيڻو پيو، منصور کي سوريءَ تي ساه ڏيڻو پيو، ۽ خود حضرت محمد ﷺ کي قريش قوم جون عقوبتون سهڻيون پئيون. اهڙو ڪوبه حق پرست ڪونه ٿيندو جنهن ڪوڙ ۽ پاڪڻ سان سازي ڪئي. دنيوي ماڻهو اڪثر چوندا آهن ته ”جهڙو لڳي واءُ تهڙي ڏجي پٺ.“ اهي ڪانئن جا قول آهن، جي هنن پنهنجي ضمير کي پرڇاڻڻ لاءِ رچيا آهن. اهڙن شخصن بنسبت هڪ پارسي شاعر چيو آهي:

”مبادا دل آن فرومايه شادم
که از بهر دنيا دهد بباد.“

يعني: ”شال انهيءَ ڪميڻي جو جيءُ هرگز خوش نه هجي، جو دنيا خاطر دين برباد ڪري ٿو!“
جيتوڻيڪ امان جي شهادت ڏسڻ ۾ نسورو ظلم هو، ته به خدا تعاليٰ جي نظرگاه کان سراسر رحمت هئي، ڇو ته ڪيتريون ئي ڳالهيون آهن جي ظاهريءَ طرح انسان جي سمجهه کان ٻاهر آهن، پر خدا تعاليٰ سڀڪا شيءِ انسان جي پيلي لاءِ ڪري ٿو، ۽ کيس ئي اُن پيلي جي خبر آهي. ازانموءِ جنهن کي اسين شهادت جي سختي سڏيون ٿا، سا خود امان جي نظر ۾ الاهي محبت جي موج هئي. ڇاڪاڻ ته اِن دل و جان سان خدا جو فرمودو بجا ٿي آندو. شهادت جو تقدير مٿن ازل کان ئي وهيل هئي.

ڪسڻ جو قرار، اصل امان سين.

”روضه الشهدا“ ۾ ذڪر ڪيل آهي ته خدا تعاليٰ جبرئيل کي فرمايو ته ”امام حسين جي ولادت، ۽ شهادت جي پيشنگوئي پيغمبر ﷺ کي پهچائي اچ.“ جڏهن پيغمبر ﷺ کي اها خبر پئي، تڏهن پنهنجي نياڻيءَ بيبي فاطمه سان ڳاله ڪيائون، جا نهايت غمگين ٿي ۽ ڀار ڪڍي روج رڙو ڪرڻ لڳي. انهيءَ تي کيس دلداري ڏني ويئي ته امام جي حسين جي شهادت مان اُمت جو ڀلو ٿيڻو آهي.

دوست ڪُهاڻي دادُلا، محبِ ماراڻي،
خاصَنَ خَليلن کي، سختيون سهائي،
اللهُ الصمدُ (1) بي نياز، سا ڪري جا چاهي،
انهين منجهِ آهي، ڪا اونهي ڳاله اسرار جي.

---

(1) (قرآن، 2، 21) خدا بي پرواه آهي.

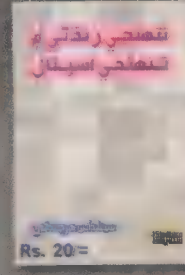
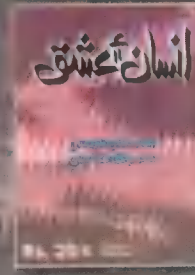
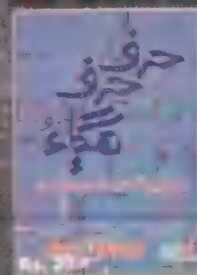

سنڌيڪا جا ڇپايل ڪجهه ڪتاب

پٽ جو شاه	بيچ-ٽي سورلي	(لطيفيات)	250 رپيا
رساله شاه عبداللطيف	مترجم: شيخ اياز	(لطيفيات - اردو)	300 رپيا
شاه جو رسالو	غلام محمد شاهوٽي	(لطيفيات)	250 رپيا
عرفات کان فلسطين تائين	سنڌيڪار: اعظم خواجه	(شخصيت)	120 رپيا
ڇاٽين جي سائنسي ڄاڻ	علي مرتضيٰ ڌاريجو	(ميدڪل سائنس)	90 رپيا
نفسيات ۽ تعليم	عبدالغفار دائود پوٽو	(تعليم)	90 رپيا
سنڌين جي شڪست جا ڪارڻ	اڪرام ساگر عباسي	(تاريخ)	30 رپيا
سنڌوءَ جو سفر 1831ع	اليگزينڊر برنس	(سفرنامو - تمدن)	130 رپيا
سنڌوءَ جو سفر 1989ع	بلاڙڙو	(سفرنامو - تمدن)	230 رپيا
لف بي وار شاه جو رسالو	عبدالغفار دائود پوٽو	(لطيفيات)	250 رپيا
سالي جي ڏسني			
زاديءَ جو امام	سيد محمود شاه بخاري	(شخصيت)	150 رپيا
سيد تاج محمود امروٽي			
ذهب جو فلسفو	مولانا عبيدالله سنڌي	(اسلاميات)	50 رپيا
ديد صحافت	امين لغاري ۽ سعيد ميمڻ	(صحافت)	
مرآن مجيد جو سنڌي ترجمو	علامه علي خان اڙو	(قرآنيات)	250 رپيا
سوج جو سفر	انعام شيخ	(ذاهب)	200 رپيا
سنڌ ڪوٽ ۽ قلعا	اشتياق انصاري	(قديم آثار)	230 رپيا
سائنس جو آڙي ورشو	ابوالڪلام آزاد	(اسلاميات)	40 رپيا
انساني پلاين جو ديني شعور	علامه علي خان اڙو	(اسلاميات)	30 رپيا
عملي زندگيءَ ۾ ناڪامين	ايل ران هيرڊ	(سائنس لاجي)	30 رپيا
گان ڪيئن ٻڃجي؟	ڊيل ڪارنيگي		
سنڌ، جيئن مون ڏٺي	ٽي. پوسٽرس	(سنڌ شناسي)	130 رپيا
سنڌو، شير درياھ	جين فيئرلي	(تهديب ۽ تمدن)	180 رپيا
جونيشر ناليڪ بينڪ (5 پاڳا)	سنڌيڪار: ع. مر ڌاريجو	(سائنسي علمن جي ڄاڻ)	450 رپيا
تاريخ جا اڏيندڙ	مر ب سومرو ۽ نديم گل		
زندگيءَ کي خوبصورت بنايو	سنڌيڪار: محمد بخش سومرو	(شخصيات)	250 رپيا
ڪائنات جي ڳولها	شور / خليل الرحمان شيخ	(نفسيات)	40 رپيا
سنڌ ۾ انگريز حڪومت عملي	اسٽيفن هاڪنگ / نديم گل	(سائنس)	130 رپيا
صدين جون صداتون	ايلبرين ڊيوزي / ع. مر پنهور	(تاريخ)	200 رپيا
مشوي رومي (نثري ترجمو)	مولانا ابوالڪلام آزاد	(اسلامي فلسفو)	130 رپيا
رج جهڙي ساج ۾ مور جي رڙ	رومي / غلام محمد شاهوٽي	(تصوف / اخلاقيات)	130 رپيا
سنڌي ساج ادب ۽ سياست	فقير محمد لاشاري	(ادب / سنڌ جي سياست)	200 رپيا
ازدواجي اخلاقيات	انعام شيخ	(سنڌ شناسي)	90 رپيا
قصص القرآن يا ڳو-4 يا ڳ	ابراهيم اميني / شهبان مولنگي	(اخلاقيات)	100 رپيا
چونڊ لوڪ ڪهاڻيون	مولانا حفظ الرحمان سيوهاڙي	(اسلاميات)	500 رپيا
	فضل الرحمان ميمڻ	(لوڪ ادب)	130 رپيا

وي پي، ذريعي ڪتاب گهرائن لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ٽي سؤ رپين جو آرڊر موڪلڻ ضروري آهي.

Sindhica Pocket Series

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پن جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پنن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پنن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي گليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پُتاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگڱن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رُڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بَمَن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

....

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا،
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ چُپن ٿا،

....

ڪالهه هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيت اُٿي، هي بَم - گولو،

جيڪي به ڪُٽين، جيڪي به ڪُٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نه آ، هي بيت به بَم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چَم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ سُئل جا پَنَ سڀني کي **چو، ڇالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)